

NILS MÅNSSON OCH KARIN GYLLENSTIERNA

Om den man, till hvilken Mäns Johansson redan under sin lifstid öfverlämnade en del af sina egendomar, är icke mycket att förtälja. Hans bana afbröts innan han hunnit visa, om han var värdig faderns förtroende och innan han ens fått visshet, om hans släkt skulle fortleva efter honom. Om man nödgas sätta Mäns Johanssons giftermål så sent som till 1529, kan Nils Månsson icke ha varit mera än 24 år vid sitt fränfalle.

Att konung Gustafs förtroendemän gaf sin son en värdig uppfostran är tämligen säkert. Till konungens familj har han helt naturligt vunnit tillträde, och förmodligen är han identisk med en Nils Månsson, som hertig Erik 1551 uppmanar att »gifva sig hit till julehögtid och öfva sig i ridderlige konster och tornering och annat hvad som på den tid för händer hafves»².

Därefter ha tydligen händelserna för den unge herremannen följt slag i slag. Modem har antagligen dött år 1553. Så har han fått hennes morgongåfva till sin sätesgård, kanske därför att han själf ville söka lyckan i eget hem. På hösten 1553 har han ingått äktenskap med Karin Göransdotter Gyllenstierna. Bröllopet firades nog med mer än vanlig ståt på söndagen efter S:ta Britas dag, då nämligen brudgummens syster Anna samtidigt förmälde sig med brudens broder den nyssnämnde Erik Gyllenstierna. Ett dubbelbröllop med dubbelt svägerlag var emellertid en alltför stark påfrestning för de olycksbringande makterna - och så gingo de profetior, som nog ej

2 Bref 1551 20/11 (Gustaf I:s Reg).

saknades i denna skrockfyllda tid, mot sin fullbordan. Redan påföljande år var Nils Månsson död, och snart därefter följde hans syster honom i grafven. Herr Nils afled nämligen år 1554 och Anna Månsdotter 1555¹.

Den korta tid Nils Månsson fick sig förunnad att ha ett eget hem, bodde han tydligen på Säby. Ett bevis för att han verkligen innehaft denna gård kan anses ligga i den ofvan omtalade jordaboken, där Säby med omkringliggande upptages som Nils Månssons lott². Han var sålunda den, som definitivt gjorde Säby till sätesgård och därmed inledde en ny period i gårdens historia. Huruvida han själf hann nedlägga något arbete för egendomens utveckling eller hvilken omfattning komplexet hade under hans tid, då fadern ännu själf behöll hufvuddelen af sina omfattande domäner, är ej bekant. Troligen har han endast bekommit gårdarna i Wist, eftersom det öfriga af moderns morgongåfva upptages i jordaboken efter faderns död. Den unga makan, som redan efter ett år stod som sörjande änka, var dotter till riksrådet Göran Eriksson på Fogelvik af den bekanta släkt, som vid midten af 1400-talet inflyttade från Danmark och som redan vid sitt första framträdande lierade sig med våra förnämsta familjer. Fru Karins mor hette Kerstin Nilsson Grip och var syster till den bekante Birger Nilsson, som vid konung Eriks kröning fick mottaga den första friherrevärdigheten. I likhet med Erik Månssons hustru, Margareta Birgersdotter, var fru Karin ättling till Bo Jonsson, då de båda svägerskorna voro barnbarnsbarn till den förut omtalade Bo Nilsson till Vinäs.

Först efter Nils Månssons död föddes hans enda barn, sonen Nils Nilsson, som i enlighet med seden för postuma barn fick faderns förnamn.

Ett tiotal år efter mannens död - närmare bestämdt på Kyndelsmässodagen den 2 februari 1566 - blef fru Karin trolofvad med riksrådet Ivar Ivarsson (Örn), som var herre till Visbohammar i Södermanland³. En bror till Ivar, Måns Ivarsson, var dessförinnan gift med Karins syster Anna Göransdotter⁴. Någon högtidlig vigsel tyckes ej ha kommit till stånd, ty redan innan den sista länken i deras band var knuten, rycktes Ivar Ivarsson bort från de sina, och fru Karin träffades således än en gång af det hårda ödet att hastigt blifva änka. Mannen var nämligen en af de herremän, som utsattes för

1 Uppgifter om bröllopet och om syskonens död i Margareta Grips bok (Trolleholm).

2 Se vidstående bild.

3 Intyg 1590 12/10 af kyrkoherden Nils Jonsson att han Kyndelsmässodag 1566 »efter kyrkans band fäst» Ivar Ivarsson och Karin till Säby. (Link.). Släkten har efter vapnet (klufven sköld med lilja och örn) brukat kallas Liljeörn, men då sonen, att döma af grafstenen, kallat sig Örn (se nedan), får sistnämnda beteckning anses riktigare.

4 Morgongåfvobref 1562 7//11 (Eriksberg).

wilt's

Dag Bård
bentfer

loorn	_____	5 tinner
Bmer	_____	i tt : 14 megr
peninge	_____	9 öre

Soppstader-og angier

Imgatorp	Bunde	_____	15 megr
gafatorp	peninge	_____	3 öre
Stora Rymgatorp	pening	_____	5 skillinge
Rymgatorp	pening	_____	3 öre
Dvung	måta pening	_____	1½ öre
gafatorp	en vortid	_____	½ öre

från Skotte Ström med sig gverum og unötqverum

— best. gadtz lige till gårdem

~ and gård i Rittreda wmf

loorn	_____	4 tinner
peninge	_____	2 öre 6 s
Bmer	_____	i tt
Åll	_____	4 tt

konung Eriks misstankar och dödades vid de olycksdigra Sturemorden på våren 1567. Tiderna voro dystra, och för mången följde olyckorna slag i slag."

För fru Karin kändes sorgen särskildt bitter därför att äktenskapet ej ansågs fullgiltigt och att den son, hon födde, ej af mannens släktingar erkändes som arfsberättigad. I flera år fick hon kämpa för den unge Ivar Ivarssons rätt och därmed för sin egen andel i det betydande arfvet efter mannen - en process, som med sin vidlyftiga förgrening och sitt ogenerade anlitanande af mångahanda vittnen säkerligen var typisk för tiden.

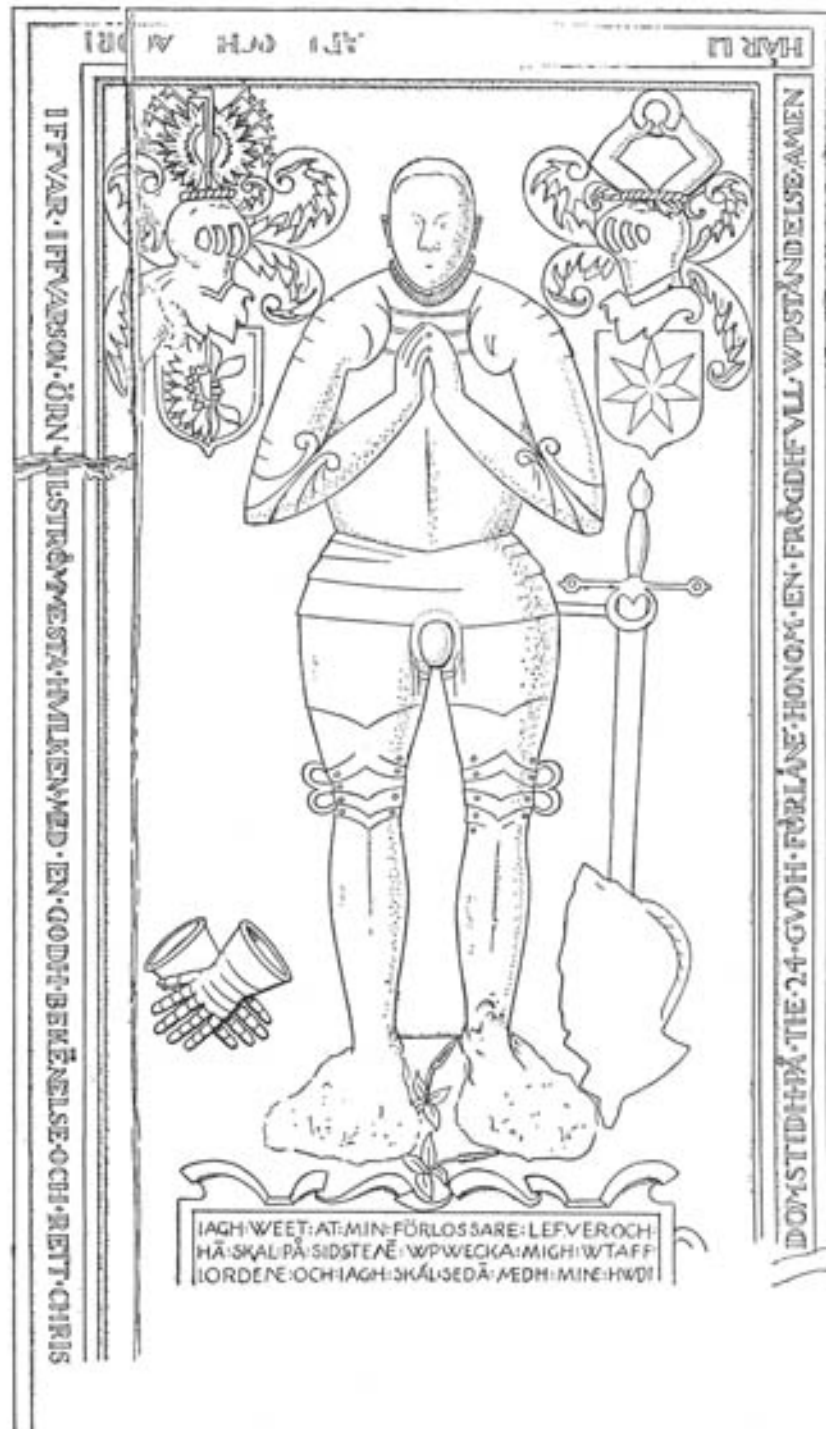
De fränder till Ivar Ivarsson, som närmast voro invecklade i affären, tyckas ha varit Ivars halfbroder Claës Hansson (Bjelkenstjerna) och halvesyster Kjerstin Hansdotter, som var gift med Göran Claësson till Biby (Stjernsköld). Enligt påstående af den sistnämnde skall det ha varit Nils Nilsson, som först förmått sin moder söka få en stadfästelse på äktenskapet för att garantera sig själf arfsrätt, för den händelse den unge Ivar Ivarsson afled.

År 1587 hänsköts saken till högsta vederbörande, och konung Johan tillmötesgick därvid den framställda begäran och förklarade äktenskapet för giltigt¹. Visserligen hade ingen kyrklig vigsel förrättats - konstaterade det kungliga brefvet - mentrolofningen hade skett i faderns och flera släktingars närvaro, och sedermera hade »laglig fästning» mellan kontrahenterna ägt rum, hvilket både af lefvande vittnen och skriftliga bevis kunde intygas. Af herr Ivars bref framgick också, att han ämnat fullfölja förbindelsen, därest han icke hade råkat ut för den olycka, »hvilken honom genom konung Eriks tyranni oförmodeligen påkom»>. Konungen ansåg sig därför helt och hållet kunna taga den förorättades parti, då han förbjöd enhvar att tillfoga »fru Karin eller hennes son Ivar Ivarsson och hans efterkommande något men, förfång, nese eller vanäre». Då emellertid ej ens detta ansågs tillfyllestgörande, fick den forne husprästen vid Fogelvik på hösten 1590 intyga, att han såsom en kyrkans tjänare »fäst» kontrahenterna å herr Göran Erikssons gård².

Ovisst är, om den unge Ivar Ivarsson någonsin kom i full besittning af sitt arf. Han lefde ännu, när konung Johans bref utfärdades, men troligen var han död 1590, då prästen i sin skrifvelse ej talar om honom. Enligt Göran Claëssons senare uppgift skall han ha dött en sommardag, och då en grafsten tyder på att han aflidit år 1590, är det tänkbart, att prästens intyg ansetts påkalladt just af Ivars död. Den ifrågavarande grafstenen finnes i kyrkan i Vårdinge socken, där sätesgården Visbohammar var belägen. Stenen, som numera står upprest vid väggen bakom altaret, visar släkterna Örn och

1 Bref 1587 4/9 (Link.).

2 Se not 3 sid. 54.

10. Ivar Ivarsson d. Y:s grafsten i Vårdinge kyrka
 Teckning af H. Faith-Ell 1923.

Gyllenstiernas vapen jämte rester af en omskrift med Ivar Ivarssons namn. Den del af stenen, där årtalet inhuggits, är emellertid inbyggd i golfvet och sålunda fullkomligt för forskande blickar - trots det att stenen fick sin nuvarande placering vid kyrkans ombyggnad så sent som 1896, då man borde hos tillsyningsmännen öfver våra kyrkliga minnesmärken kunnat påräkna förståelse för ett historiskt dokument. Den synliga delen af omskriften visar emellertid, att den aflidne varit 24 år gammal. Då därtill kommer, att äldre forskare å det nu osynliga partiet ha läst årtalet 1590¹, så kan man anse som tämligen säkert, att stenen är lagd öfver den unge Ivar Ivarsson, som var född omkr. 1567 och sålunda bör ha varit vid den nyssnämnda åldern år 1590.

Med Ivar Ivarssons bortgång slutade dock icke trakasserierna.

Ännu nödgades Nils Nilsson vid upprepade tillfällen skaffa bevis för att häfda sin moders rätt. Medan rikets biskopar år 1594 voro samlade till kröningshögtidligheterna i Upsala, begagnade han sålunda tillfället att få ett utslag, som kunde förstumma kritiken. I en skrifvelse, som undertecknades och med signet bekräftades af Abraham Angermannus och tre andra biskopar jämte flera kyrkans män förklarade dessa på Nils Nilssons begäran, att de »icke annat kunde döma utan att detta äktenskapet hafver varit fullkomligt och bör aktas för lagligt, fullfast och giltigt och begge deras afföda för äkta och ärlig»². Då ej ens detta gjorde åsyftad verkan, upprepades samma procedur vid riksdagen i Stockholm 1602, blott med den skillnaden, att det var den andra parten, Axel Rynning och Göran Claësson, som begärde resning i målet, då de inför biskoparna »i vänlighet tilltalade» Nils Nilsson och begärde, att han skulle »med visse skäl bevisa att hans moder, fru Karin Gyllenstierne till Visbohammar» varit salige herr Ivar Ivarssons laggifta hustru. Bevisen framdrogos sålunda ånyo -- fästebrefvet, som herr Ivar gifvit fru Karin till heder och morgongåfva i hennes faders och syskons närvaro, vidare Nils Gyllenstiernas intyg och slutligen det nyssnämnda brefvet af prästen, »som dem tillhopa gifvit hade uti många ärlige gode mäns närvaro uppå Fouglevik». Sex biskopar med ärkebiskop Olaus Martini i spetsen bekräftade nu den föregående domen och förklarade äktenskapet inför Gud och människor giltigt³. Då Axel Rynning och Göran Claësson hörde detta - fortsätter brefvet -- »svarade de Nils Nilsson, att hade de det tillförene visst, skulle de intet hafva gjort där så mycket om».

1 Enligt anteckning från omkr. 1830 i Topogr. arkivet (Vitt. Ak.) skall Hermelin ha läst årtalet 1590. Natanael Stadin i sin berättelse om Vårdinge kyrka (tryckt i Svenska Mercurius 1760) tar för gifvet, att stenen är upprest öfver Ivar Ivarsson d. ä., men han synes ej ha beaktat omskriftens innebörd. 2 Perg. 1 594 20/2 (Link.). 3 Perg. 1602 26/6(Link.).

Emellertid var frågan ej ens med detta nya utslag bragt ur världen. Ännu 1605 uppsamlades intyg från vittnesgilla personer, då det gällde att bedöma, om en af fru Karins forne tjänare kunde meddela Göran Claësson sin uppfattning, huruvida »herr Ivar Ivarsson och fru Karin voro vigde eller ej»¹.

Måhända stod denna åtgärd i samband med en ytterligare ansträngning från Göran Claëssons sida, då denne ej ansåg sig kunna släppa saken för sina barns skull, att de ej framledes skulle säga »att jag icke hafver dem så förestådt och sakerna så företagit och drifvit som sig borde». I ett memorial ~ som endast finnes i odateradt concept och sålunda kanske aldrig framlämnades - sköt Göran skulden för hela processen på Nils Nilsson, »som icke haft blygd till att anmoda sin egen moder om dette ärendet». Om Nils ville »gå ed med 12 man af adel, att hans moder och herr Ivar Ivarsson voro lagligen vigde», skulle Göran anse sig nöjd. Något gods eller penningar - framhölls det - kunde Nils ej därmed svärja sig till, »ty han hafver ock många år haft godset händer emellan».²

När detta memorial skrefs, var fru Karin redan död, eftersom hon kallas »salige fru Karin Gyldenstjerne». Kanske tillmötesgick Nils Nilsson den påstridige frändens begäran, ty säkert är, att han och hans släkt sedermera behöllo Ivar Ivarssons egendomar - som han föröfrigt redan långt dessförinnan betraktat såsom arf från sin »styffader»³. Kanske nödgades också Göran Claësson modifiera sina beskyllningar mot Karin Gyllenstierna, då den hämnande nemesi utsatte hans egen familj för ett olycksöde, som i än högre grad än fru Karins uteblifna vigsel gaf näring åt skandalthungern⁴.

Mera lycklig tyckes Göran Claësson ha varit i en annan tvist, som han vid denna tid hade med Nils Nilsson och några af dennes fränder och som rörde arvet efter fru Karin på Edeby, en dotter till Måns Ivarsson och Anna Gyllenstierna. Genom riksrådets dom på våren 1606 förklarades Görans hustru, som var »half fader syster» till den aflidna, närmare arfsberättigad än de öfriga intressenterna⁵.

Huruvida några skuggor utom de redan anförda, nog så tunga, lägrade sig öfver Karin Gyllenstiernas lefnad, framgår ej af bevarade handlingar. Då det blott är brottstycken ur lifvet, som man händelse-

1 Intyg 1605 24/1 (RA. Biogr. L 28).

2 Odaterad handling (RA. Biogr. L 28).

3 I bref 1594 1/8 skrifver han från Strömsta till fru Margareta Jakobsdotter om några gårdar som hans »styffader Ivar Ivarsson» pantsatt till henne och som han nu vill återlösa (Eriksberg).

4 Ett pergarnentsbref 1610 2/7 (UB) innehåller en »förening» mellan Göran Claësson, hans hustru och barn ang. döttrarna. Ebba och Märta, som »låtit sig olofligen belägra och hvardera fått tvenne oäkta barn».

5 Perg. 1606 1/5 (UB).

vis kan påträffa från denna tid, är det omöjligt att skapa någon totalbild af de djupast ingripande företeelserna eller att tränga in i de handlande personernas tanke- och känslvärld.

De fragmentariska källorna låta oss emellertid ana, att fru Karin var en kunnig och verksam kvinna, som hyste intresse för praktiska angelägenheter och väl förstod att förvalta den egendom hon fått under sin vård.

På Säby hade hon i många år sin sätesgård, då hon under sonens minderårighet skötte det komplex, som tillhört hennes förste man. Det kan förtjäna antecknas, att prins Erik under denna tid besökte Säby på en resa, i det att han i april 1558 utfärdade ej mindre än tre bref från denna gård. En tid på 1560-talet hade fru Karin Vistbo fjärding i förläning, liksom svärfadern Måns Johansson före henne, och senare hade hon Åtved socken och några socknar i Tjust¹. År 1571 utvidgade hon Säbykomplexet med två hemman i Torpa, som hon tillbytte sig af Kungl. Majzt och kronan².

Huru länge fru Karin stannade på Säby är ej med säkerhet känt. År 1573 skrifver hon sig ännu till denna gård och äfven sedermera talas vid flera tillfällen om »fru Karin på Säby»³. Men år 1573 har äfven sonen uppträdt själfständigt som »Nils Nilsson till Säby», då han deltagit vid en uppgörelse med fru Margareta Grip till Bro⁴. Under de följande åren, då myndighetsåldern uppnåtts, häfdar han fullständigt sin ställning som Säbys herre⁵.

Troligen bosatte sig fru Karin på Visbohammar i Södermanland, när Nils Nilsson vid sitt giftermål år 1579 grundade ett eget hem. Säkert är, att hon sedermera innehade denna sätesgård, till hvilken hon skref sig både före och efter unge Ivar Ivarssons död⁶.

Med sin andre man fick hon också Strömsta egendom i Teda socken i Upland, och lär hon själf ha skaffat sig säterifrihet för denna gård, som öfverläts till sonen Ivar, om man får döma af den ofvan åberopade grafstenen⁷.

Förutom sätesgårdarna med omkringliggande har hon också haft en mängd utgårdar och strögods till sitt föfogande. De delar hon fick behålla af Måns Johanssons stora domäner omfattade ett 80-tal

1 *Histor. Handl.* 3 s. 39 samt *Almquist, Lokalförvaltningen.* I s. 350, 353, II s. 11.

2 *Bref 1571 7/7 (UB, S 103; KA Östergötl. Handl. 1571 n.r 6).*

3 *Bref 1573 21/7 (Link.); 1576 24/8 och 17/10 (Hertig Carls Reg. RA); 1587 4/9, 1590 12/1 (Link.).*

4 *Perg. 1573 11/1 (Link.).*

5 *Bref 1575 30/8, 1578 13/3 (S 103) m. fl.*

6 *Bref 1587 5/7, 1594 20/2, 1602 26/6 (Link.) m. fl. Anrep, som uppger att Nils Månsson lefde 1580, har däraf ledts till antagandet, att Ivar var Karins förste man. Uppgiften är beriktigad af Schlegel-Klingspor.*

7 *I räkning för årliga räntan i Åsunda härad 1582 säges att »fru Karin på Säby gjort sig sätesgård af två hemman Strömsta». (KA. Uplands handl. 1582, n:r 3.)*

gårdar i olika delar af landet, såsom närmare framgår af den förteckning, som finnes införd bland bilagorna till detta arbete (sid. 333). Genom arfskiften efter Nils Månssons syskon ökades den stora samlingen ytterligare. Af sin fader Göran Eriksson ärfde hon ej mindre än ett 60-tal gårdar i Upland, Östergötland, Småland, Västergötland och Värmland¹. Sin praktiska omtanke fick hon sålunda sträcka ut öfver vidt skilda delar af vårt land. Liksom andra jorddrottningar hade hon att tillse, att hvarken kronan eller någon enskild gick hennes rätt för nära, samtidigt med att hon sträfvade att reglera sina domäner både vid Säby och annorstädes².

Fru Karin hade också hofsysslor sig anförtrodda, då hon under flera år var Catharina Jagellonicas hofmästarinna. Redan 1568 tyckes hon ha haft detta högförnäma uppdrag, och då drottningen afled 1583, fick hon hos prinsessan Anna enahanda befattning. Lönen utgick med 100 daler penningar jämte 2 klädningar och 3 läster spannmål, allt värderadt till omkring 330 daler³.

Medan fru Karin bodde på Säby, satt på granngården Bro hennes svägerska Margareta Grip, som efter Erik Månssons död förvaltade arfvegodset för sin omyndige sons räkning. Äfven för henne bräddades olyckans bågare, då sonen afled 1566, vid endast tre års ålder skördad af pesten. Såsom sonens enda arftagare öfvertog hon de Natt och Dagska egendomarna. Äfven sedan hon ingått nytt äktenskap med riksrådet Sten Banér, en af de bekanta oppositionsmännen mot Carl IX, stannade hon på Bro och vårdade släktens traditioner, samtidigt med att hon i den förut omtalade släktboken sökte resa ett äreminne åt sin mäktige stamfader Bo Jonsson.

Denna släktbok, som hon enligt egen uppgift började nedskrifva år 1574, var närmast utslag af ett modekraf. Det var vid denna tid, som adeln började utveckla ett alltmera levande intresse för sin härstämning och samla data om sina förfäder, nedskrifva i släktböcker eller minnesböcker med varierande innehåll. Fru Margaretas bok höjer sig ej så synnerligen mycket öfver den genomsnittliga typen. Men man kan dock icke undgå att skönja en viss kritisk benägenhet att utreda frågor och uppställa problem, trefvande visserligen i sin gestaltning, men ändock vittnande om en känsla för forskningens uppgift. Brefafskrifter och ur källorna hämtade data äro här långt flera än i de släktböcker, som göra själfva genealogierna till hufvuduppgift. Då många af originalbrefven numera äro förkomna, har

1 Handl. från år 1576 (UB, X 240, Gyllenstierna).

2 Hertig Carls bref 1576 21/6 o. 17/10 (RA, Hert. Carls Reg.).

3 Beställningsregister för hofvet 1568-1589 samt oordnade handl. N:r 53 (KA). Jfr konung Johans bref 1587 4/9 (Link.).

boken onekligen ett stort värde för forskningen - och icke minst har den till här föreliggande arbete lämnat åtskilligt material. I boken nedskref hon också sina egna bekännelser, med en varmt religiös innebörd, infogade vid sidan om anteckningar af rent praktisk betydelse - jordregister, uppbördslängder o. d. Äfven härutinnan följde hon tidsandans anvisningar, då just vid denna tid krafvet på inventering och ekonomiska kalkyler började allt starkare framträda. Boken blef liksom en trogen vän, som mottog hennes hjärtas bikt, samtidigt med att den gaf goda råd i det hon hade för händer¹.

Af allt att döma var fru Margareta en kvinna med mångsidiga intressen både af litterär och praktisk art. På förvaltningen af sina egendommar nedlade hon en aldrig svikande omsorg. Flera af hennes handlingar vittna om ett högsinne och en hjärtegodhet, som kom henne att ömma ej blott för sina likars, utan också för sina underhafvandes bästa. Vacker i sin omedelbara utformning är den testamentariska disposition hon egenhändigt nedskref vid jordregistret i minnesboken: »Hvilken Gud teckes geffe de gods efter min död, som jag ätt hafver, honom vill jag bedja, att han är de arme bönder god och mine tjänere, som sittja på min gods, och gärne hjälper de fattige, så skall honom väl gå både till lif och själ.» I de få raderna illustreras ej blott personen, utan också den tid, i hvilken hon lefde.

Det var föröfrigt en stor del af bönderna i dessa trakter, som hade samma ställning som fru Margaretas bönder, då det nämligen fanns flera adliga besittningar i socknarna omkring Rengen. Hvad särskildt beträffar gårdarna i Wist, hade dessa undergått skiftande öden under den tid, som förflutit efter Bo Jonssons dagar, men många hade bibehållit sin stälhiing som frälsehemman, trots det att de ej längre voro förenade under gemensam äganderätt.

Ett stycke norr om Säby låg Stafsäter, som redan under medeltiden ägts af fräsesläkter. Ett af dess hemman var vid midten af 1500-talet fortfarande frälse och innehades år 1571 af fru Margareta på Göksholm, änka efter Nils Månssons kusin Johan Åkesson.

Trakterna kring Stångåns nedre lopp, mot inflödet i Erlången, tyckas på 1500-talet ha varit föremål för byten och transaktioner under försök att bilda komplex genom sammanslagning af flera gårdar. Många släkter framträdde emellertid som spekulanter. Särskildt tyckes släkten Slatte, som ägde det närliggande Slattefors, och den s. k. Hjortösläkten (Ulfsparre) ha varit intresserade af försöken. Emellertid lyckades det ingen af småsläkterna att här skapa

I Boken, som tydligen behölls af hennes andre mans släkt, tillhörde länge det Banérska arkivet på Sjö. Vid midten af 1870-talet ägdes den af grefve L. Manderström och kom sedermera, tillika med det öfriga Sjö-arkivet, till Trolleholm. Jfr Ellen Fries, Ur svenska adelns familjelif II.

något större j ordagods, utan var det först en af de rika släkterna, som kom att fullfölja denna tanke¹.

Risnäs, som vid arfsfördelningen efter Bo Jonsson gått till Ida Bylow, var för tillfället splittrad på flera ägare. En del disponerade grefve Per Brahe under flera år. En annan tillhörde familjen Kagg och ägdes i början på 1570-talet af Erik Matsson Kagg, från hvilken gården tyckes ha gått till dennes svåger Christoffer Ribbing, som en tid därefter var delägare i Risnäs. En tredje gård innehades af Christer Larsson af Hjortösläkten, hvilken samtidigt var herre till det närliggande Forsa. Af den fjärde gården drog Isak Nilsson räntorna, och slutligen fanns på 1580-talet också en femte Risnäs-gård med frälserätt, tillhörande Göran Bonde.

Tegneby, som i likhet med Risnäs bibehöll sin frälsenatur, hade efter

I hvilken god vishet gaff ic god efter min död som
 jag ätt. Jaffver sonens vil jag bydja att som az
 az utma bönder god of mine yamers som bja
 på min god of garur hjälper ic faggs själar
 sonen var gå vado ic. Giff of själar
 Margareta Grips
 Gripp ut B 20

II. Margareta Grips anteckning i minnesboken. Trolleholms arkiv. Förminskad.

Ida Bylows tid också uppdelats på flera händer. År 1571 ägdes ett hemman af den nyssnämnde Isak Nilsson, en annan del tyckes familjen Slatte ha innehaft - att döma af 1574 års räkning - och slutligen har Erik Vernasson förfogat öfver en tredje gård, hvilken sedermera öfvergått till ägaren af Forsa säteri.

Sistnämnda egendom, det nuvarande Sturefors, var vid sidan om Säby socknens enda frälssäteri. Om dess öden efter Bo Jonssons tid, då det afskilts från dennes komplex, har man ingen närmare

I Uppgifter om socknens frälsegårdar återfinnas fr. o. m. 1544 i räkningar för årliga räntan (KA, Östergötl. Handl.), hvarvid dock ägarenamn ej angifvas. I räkning för Elfsborgs lösen 1571 (KA) finnas namn på frälsegårdarnas ägare, och sedermera återkomma namnuppgifter äfven i randanteckningar i enstaka räkningar för årliga räntan, nämligen för åren 1574 (Östergötl. Handl. n:zr II), 1579 (n:zr 4), 1581 (n:zr 7) och 1582 (n:zr 12). Om det också ej är säkert, att vederbörande ägde gårdarna själfva räkenskapsåret, så lämnas dock en ungefärlig tidsuppgift.

kännedom. Ett bref, som 1433 talar om hustru Margit i Kabbefors, ger ingen ledning för bedömandet¹. I slutet af 1400-talet skall Forsa ha innehafts af Lydike Olofsson, lagmansdomhafvande i Östergötland². Sedermera skall gården genom arf ha gått till Lydike Olofssons måg Erik Slatte, som säges ha ägt Forsa i förra delen af 1500-talet³. Dennes son Bengt Slatte innehade ännu 1582 det nyssnämnda hemmanet i Tegneby, och 1631 omtalas fortfarande några af socknens lägenheter såsom tillhörande Erik Slattes arfvingar⁴.

Forsa däremot hade redan långt dessförinnan kommit i andra händer. Då gården ej alls upptages i 1544 års räkenskaper för årliga räntan, var den tydligen betraktad som sätesgård. År 1532 skref sig Lasse Tidemansson af Hjortösläkten till Forsa, då han omtalar, att han till Erik Slatte pantsatt bl. a. Björksäter i Wist. Samme Lasse Tidemansson hade senare bytesuppgörelser med Måns Johansson angående gårdar i samma socken⁵. Lasse skall ha varit befryndad med släkten Slatte, då nämligen hans hustru Ingeborg i släktböckerna uppgifves såsom dotter till Bengt Jönsson Slatte. Otänkbart är därför icke, att någon arfsrätt medverkat vid hans förvärf af gården. Då han var häradshöfding i orten, är det förmodligen han som åsyftas i ett vittnesmål hundra år efteråt, att Forsa endast var bebodt af en lagläsare den tid, då det redan var herresäte vid Säby⁶. Vid hans död - ännu 1558 omtalas han i Gustaf I:s registratur - gick egendomen till hans son Christer Larsson, som skref sig till Forsa, då han 1562 undertecknade adelns godkännande af Gustaf Vasas testamente⁷. Emellertid bestriddes Hjortösläktens rätt af Svante Sture, under åberopande af att en bland dennes förfäder skulle ha sålt Forsa med några underliggande gårdar på sådana villkor, att godset skulle få återlösas af Sturesläkten. Tvistefrågan handlades redan 1551 af Gustaf Vasa, som stämde Lasse Tidemansson och herr Svante att »till Mikaelitid» svara inför honom »ang. Forsa gård». Genom dombref af rådet och Måns Johansson såsom Östergötlands lagman fick Svante Sture rätt att återlösa gården. Erik XIV:s nämnd stadfäste denna dom år 1562 och bestämde tillika de grunder, efter hvilka återlösningen skulle ske. Emellertid tyckes grefve Svante icke själf ha använt sig af sin rätt, ty ännu 1569 - således två år efter Svantes död - skref sig Christer Larsson till Forsa, och först 1571 omtalas Svantes änka,

1 Perg. 1433 1°/4 (RA). Jfr Del I s. 134.

2 Anrep (Släkten Slatte) uppger, att Lydike skrifvit sig till Forsa.

3 Styffe, Skandinavien, utan angifvande af källa. Observeras bör, att släkten innehade ett annat Forsa i dessa trakter, nämligen det nuvarande Slattefors i Landeryd socken.

4 KA. Östergötlands Verificationer 1631.

5 Perg. 1532 10/10 (RA) »Birkeseter i Visby» afser tydligen Björksäter i Wist (= Vistbo): bytesbref 1550 20/8 omtaladt i Cederhj. förteckning (S 103). Jfr ofvan sid. 36.

6 Bref 1547 11/6 (Gust. I:s Reg.); Hanekinds dombok 1652 7/10 (RA, Topogr., Wist).

7 Bref 1560 20/7 (Sv. Riksdagsakter I).

Märta Leijonhufvud, såsom ägare till gårdar i Wist socken¹. Öfverlåtelsen tyckes alltså ha skett omkring 1570.

Forsa kom sålunda i grefvinnan Märtas händer ungefär samtidigt med att hon erhöll Vesterviks stad och Stegeholms slott till ärftligt grefskap för Sturesläkten². Med sitt nitiska intresse och sin praktiska verksamhetslust - hon kallades ej utan skäl »kung Märta» - sträfvade hon att göra en värdig domän också af den jämförelsevis obetydliga sätesgården vid Erlångens strand. Redan tidigt förvärfvade hon de närliggande hemmanen Bostorp och Björksäter jämte en gård i Tegneby, och måhända kom också Christer Larssons andel i Risnäs i hennes händer³. Onekligen inledde hon med sina betydande resurser Forsas glansperiod, trots det att det först blef hennes efterkommande förunnadt att med komplexet införlifva de återstående delarna af Tegneby och Risnäs, jämte Byrstorp och Sjövalla m. fl. gårdar i Wist socken.

Efter grefvinnans död 1583 tillföll Forsa hennes dotter Margareta, som var gift med riksrådet Ture Bielke, en af de olyckliga herremän, som offrades i Linköpings blodbad. Denne hade också förläningar i trakten, då han tidvis åtnjöt årliga räntan af Wist, Svinstad och Skeda socknar⁴.

Äfven herregårdarna kring Rengen hade sålunda förbindelser med rikets mäktigaste släkter - de som mer än andra tangerades af de furstliga brödratvisterna och de politiska hämndeakterna under denna upprörda tid, då medlemmar af släkterna Bielke, Sparre, Banér m. fl. ställdes såväl inför konung Johans som konung Carls tribunal. Icke minst hade de båda svägerskorna på Säby och Bro bittra erfarenheter att inregistrera såsom utslag af furstlig ovilja. Om de också icke sj älfva deltog i intrigspelet mellan de mäktiga herrarna, så måste de dock ha haft en besvärande kännning af hvad som rörde sig i tiden.

Den ädla Margareta Grip var den, som först fick lämna dessa bekym-

1 Bref 1551 238 (Gust. Izs Reg.). Nämndens utslag 1562 1°/1 (Hist. Handl. 13). *2* Bref 1569 26/1 (Sv. Riksdagsakter II). *Rakning för Älfsborgs lösen 1571 (KA). Enligt registret till Gustaf I:s registratur 1551 skulle uppgörelsen mellan Svante och Christer Larsson afse Forsa i Rappestad s:n. Detta är dock ej sannolikt. Visserligen ägde Svantes änka sedermera gårdar i Rappestad, men dä hon också ägde Forsa. med omkringliggande i Wist och dä Christer Larsson i samma socken hade egendom, ligger det närmast till hands att där söka det omtalade Forsa.*
3 År 1571 tillhörde Bostorp grefvinnan, men Björksäter Christer Larsson och Tegneby Erik Vernasson. År 1574 voro alla dessa tre gårdar skrifna på grefvinnan. Risnäs upptages ännu i 1582 års jordebok under Christer Larssons namn, men uteslutet är ej, att anteckningen kvarstår från äldre tid, så att grefvinnan förvärfvat Risnäsgården samtidigt med Forsa.
4 Bref 1593 4/2 (Hertig Carls Registratur, RA). I gängse handböcker uppgifves, att Forsa varit ett gammalt Bielkegods. Något som helst bevis för detta påstående har dock ej påträffats. I hvarje fall var det ej genom arf från sin egen släkt, som Ture Bielke kom i besittning af gården.

mer bakom sig, då hon afled redan innan bödelsyxan i Linköping drabbade hennes siste man. I mars I 586 afled hon på Bro och begrafdes i Vårdsnäs kyrka, där ett epitafium än idag vittnar om den vördnad man hyste för hennes minne. I den för tiden typiska inskriften - som tyckes vara författad af den bekante genealogen Rasmus Ludvigsson - heter det bl. a.:

Hon war af hiertadh gudfruchtigh och froom,
som hölt Gudz ordh för sin högste rijkedoom,
och thess predikanter och lärde män
halp hoon rijkeligh som en gönstigh wän,
the nödstellte, fatighe och arme
lot hoon sigh mildeligen öfver förbarne.¹

Om fru Margareta sålunda i behaglig tid »skildes ifrån denne verlds elände», så fick däremot fru Karin öfverlefva det grymma blodbadet i Linköping. År 1602, då biskoparnas andra utslag fälldes i hennes äktenskapsfråga, var hon tydligen i lifvet, eftersom sonen inför biskoparna svarade »på sin käre moders vägne». Då Göran Claësson sedermera nedskref sina fordringar på Nils Nilssons edgång ~ vare sig det nu skedde 1605 eller dessförinnan - var hon däremot död. Under hvilka omständigheter hon fick sluta sin på pröfningar rika lefnad är ej bekant, liksom man ej heller vet, hvar hennes stoft fick sin hvilostad. Kanske jordades hon bredvid sonen i Vårdinge kyrka - fast hennes namn icke inristades å dennes grafsten. Med fru Karins bortgång ändades också epilogen till den korta sagan om Nils Månssons herredöme på Säby. Ingen historia om någon ägare till Säby har varit så kort som hans. Men den har såtillvida varit en af de märkligaste, som han var den förste ägare, om hvilken man med någorlunda visshet vet, att han har varit bosatt på Säby. Ända från den dag, då Nils Månsson förde sin unga brud till det nyinredda hemmet vid Rengens strand, har Säby varit sätesgård. '

5

NILS NILSSON

Redan i vaggan var förvisso Nils Nilssons bana utstakad, då han såsom arfvinge till en stor förmögenhet var bestämd att förvalta denna. Då förmögenheten låg i jordegendomar, blef deras skötsel hans huf-

I Inskriften är aftryckt hos Broocman, Östergötlands Beskrifning II s. 49. En variant finnes af Rasmus' hand i Genealogica 24, RA. Epitafiet, som utgöres af en enkel trätafla, hänger numera i vapenhuset i Vårdsnäs kyrka.

vuduppgift. I offentliga värf kom Nils Nilsson endast i ringa grad att anlitas, vare sig det var intresset eller förmågan som saknades. Född år 1554 fick han å Säby sin uppfostran. Genom att modem var drottningens hofmästarinna drogs han in i hofkretsarna, och de enda tjänster han sedermera åtog sig voro befattningar vid hofvet. Hos drottning Gunilla, som föröfrigt var hans syssling, tjänstgjorde han som öfverhofmästare, och vid konung Johans likbegängelse i Stockholm 1592 fick han jämte tre andra herrar bära bårhimlen. Såsom en betrodd man deltog han vid undertecknandet af Gustaf Adolfs födelseattest 1594. Hos Carl IX:s andra gemål, drottning Christina, förvaltade han samma syssla som hos drottning Gunilla, och vid konungaparets högtidliga kröning 1607 fick han bära tronhimlen öfver drottningen¹.

Vid flera riksdagar var han närvarande som representant för sitt stånd, fast han aldrig ryckte fram till någon ledande ställning. Sålunda deltog han i rådslagen och uppgörelserna angående tronföljden

Nils Nilsson Hyl Säby

12. Nils Nilssons sigill och namnteckning.
Riksdagsacta 1600, 1604. RA.

under åren 1589 och 1590. Sedan hertig Carl efter slaget vid Stångebro anlitat honom för en beskickning till Finland, blef han vid den märkliga riksdagen i Linköping år 1600 insatt i den utomordentliga domstol, som hade att handlägga målen mot de anklagade rådherrarna. På detta sätt kom han att medverka vid den fällande dom, som gick ut öfver flera af hans fränder vid Linköpings blodbad. Vid riksdagen i Stockholm 1602 deltog han bland representanter för adeln vid utfärdandet af dom i en ägorättstvist. Äfven vid den viktiga riksdagen i Norrköping 1604 var han närvarande². Såsom en betrodd man hade han också i sin hemort uppdrag, som

¹ Berättelse i Rålambska. saml. KB (tr. Szt Eriks årsbok 1913, s. 47). Bref 1594 21/7 anf. i Marcks v. Würternbergs Genealogier (Riddarhuset), där äfven andra data äro anförda. Födelseattest 1594 9/12 (tillh. Göteborgs stad). Det har också (Handl. rör. Skand. historia, 12, s. 234) gissats, att han var identisk med en Nils Nilsson, som 1579 var kamrerare i hertig Carls furstendöme; detta antagande är emellertid oriktigt; kamreraren Nils Nilsson, som ofta omtalas i hertig Carls bref under åren 1574-1583, var död 1585 17/8, då hans änka omtalas (Hert. Carls Registratur, RA).

² Svenska Riksdagsakter II, s. 834, 882, 930; Gyllenhjelm's anteckningar (Hist. Handl. 20, s. 306); Riksdagsacta 1602 och 1604 (RA); bref 1602 8/6 (Handl. rör. Skand. Hist., 21, s. 10).

brukade lämnas åt personer af hans stånd. Så t. ex. var han 1596 häradshöfding i Kinda härad, då Oluf Esbjörnsson satt till doms å hans vägnar¹.

År 1601 fick han af Carl IX Åtveds socken i förläning till en behaglig tid, dock att han icke skulle »betunge bönderne utöfver det som de tillförene årligen äre vane kronan att utgöra, såsom ock icke heller försvare dem för skjutsfärder och allmännelige hjälpegärder, som uppå bjudes kunne till riksens gagn och bäste». Efter fem års förlopp fick han utbyta denna förläning mot Linneryd socken i Småland, då hertig Johan skulle tillträda sitt hertigdöme i Östergötland, och Åtveds socken »ej heller kunde mistes under Åtveds bruk»².

Därmed är det väsentliga sagdt af hvad som kan anföras om Nils Nilssons offentliga verksamhet. Förmodligen var han en habil man, som förstod att finna sig i de skiftande förhållandena, medan brödravister och partistrider satte sin prägel på det offentliga lifvet och kraftåtgärder ofvanifrån ansågos nödvändiga för att leda samhällsskickets utveckling i en sund riktning. Då ingenting nämnes om hans anslutning till Sigismunds parti, är det troligt, att hans sympatier under de pågående striderna lågo på den protestantiska sidan, trots det att hans moder varit hofmästarinna hos den katolska drottning Catharina. Det var väl också därför som han sedermera ansågs skickad att tjänstgöra vid konung Carls hof.

Nere vid Säby tillbragte Nils Nilsson med all säkerhet hufvuddelen af sin lefnad. Där hade han fått sin uppfostran under moderns kloka ledning, där sträfvade han sedermera att organisera förvaltningen af sina gårdar, där lefde han magnatens lif i umgänge med ståndsbröder och fränder - men där fick han också kännning af de strider och besvärligheter, som de oroliga tiderna framkallade. Af alla Säbys ägare har knappast någon i så stor utsträckning som Nils Nilsson fått under en lång lefnad koncentrera sin verksamhet kring sätesgården. Han var född till jorddrott och som sådan fick han också fullborda sitt lefnadslopp.

Det var också omfattande domäner han disponerade. I en jordabok öfver hans fäderneärfda gods, som tyckes vara upplagd i slutet af 1570-talet - troligen i samband med något ägoskifte då modern vid hans giftermål flyttade från Säby - återfinnas sålunda omkring 100 gårdar i olika delar af landet³. Vid en jämförelse mellan denna jordabok och förteckningen öfver Nils Månssons och Karin Gyllen-

1 Perg. 1596 13/5 (Nord. Museet) och 1602 6/4 (Link.).

2 Bref 1601 8/6 och 1606 20//10 (Riksregistraturet RA).

3 UB, S 103. Då Landamäre, som förvärfvades 1578, är upptaget i jordaboken, men däremot ej de gårdar, som han tillbytte sig 1586, bör den härröra från något mellanliggande år, hvarvid det ligger nära till hands att gissa på 1579, då han gifte sig. Boken har i det följande, för järnnhetens skull, beteckningen »omkr. 1580».

stiernas arf efter Måns Johansson (nedan sid. 333) visar sig en påtaglig öfverensstämmelse. Med undantag af några af fru Karin eller Nils Nilsson själf bortbytta gårdar återfinnes här allt hvad Nils Nilssons föräldrar ärft efter herr Måns. Nya äro ett tiotal gårdar, som vid arfskiftet efter Måns Johansson gått till något af dennes andra barn och sedermera genom arf eller byte hamnat hos fru Karin. Dessutom äro i samlingen infogade några mindre förvärf från andra håll, erhållna i utbyte mot fädernegods. Sammanlagdt återfinnas i förteckningen 18 gårdar eller torp i Wist socken, 27 i öfriga delar af Östergötland, 6 i Småland, 25 i Västergötland och Dalsland, 5 i Värmland, 7 i Nerike, 4 i Upland, 12 i Södermanland och en i Bohuslän.

Dessa gårdar ha emellertid endast representerat en del af Nils Nilssons. förmögenhet. Genom modern kom han också i besittning af Ivar Ivarssons stora egendomar och fick sålunda riklig belöning för det nit, han ådagalade vid förfäktande af hennes rätt. Redan efter halfbroderns död tyckes han ha lagt sig till med dennes gods, och då sedermera modern afled, kommo både Visbohammar och Strömsta i hans händer. I kronans jordaböcker omtalas han 1606 såsom gårdarnas innehafvare, men redan tidigare har han tillträdt dem¹. Till moderns egna arfvegods, de stora Gyllenstiernska domänerna, var han också ensam arfvinge.

Redan före moderns död hade han dessutom fått öfvertaga farfaderns gamla sätesgård Bro i Vårdnäs socken. Gården hade efter Margareta Grips död 1586 gått till hennes man Sten Banér, då de sig emellan öfverenskommit, att den som öfverlefde den andre skulle under sin lifstid njuta all ränta och uppbörd »oklandrad för någondera partens arfvingar och släkt»². Vid herr Stens halshuggning i Linköpings blodbad indrogs hans egendom till kronan. När konung Carl sedermera fann för godt att åter utdela de sekvesterade godsen, voro släktingarna till Margareta Grips förste man närmast berättigade till denna del af arvet, eftersom herr Sten icke efterlämnade några barn. Närmast arfsberättigad var Nils Nilsson. Får man döma af den jordabok Margareta Grip upprättat öfver sina egendomar, så fick han samtidigt med Bro också ett 50-tal utgårdar, spridda i samma landsdelar, där hans egna arfvegods voro belägna.

På detta sätt kom Nils Nilsson efter hand i besittning af fyra goda sätesgårdar samtidigt med att han utsträckte sitt jordområde till nya delar af landet. Utom i de redan nämnda landskapen har han med säkerhet haft egendom åtminstone i Västmanland och på Öland, att döma af bevarade byteshandlingar. I flera städer hade han fas-

1 KA. Södermanlands Handl. 1606 n:r 2. Jfr bref till Margareta Jakobsdotter 1594 1/8 (Eriksberg).

2 Bref 1590 12/8 (X 240).

tigheter, och i Stockholm ägde han ett hus vid Smedjegatan¹. Det var också med en viss själfkänsla han, innan det ofvannämnda Åtved förlänades honom, kunde förklara, att han ej af kronan åtnjutit »förläning så mycket som jag kan hålla i min hand, utan det jag hafver, så är det mitt fasta arf»².

Äfven genom köp och byten gjorde Nils Nilsson afsevärda förvärf, hufvudsakligen ägnade att utvidga de domäner han hade omkring sina sätesgårdar. Under åren 1578, 1586 och 1587 afhandlade han sålunda med kronan om jordabyten och kom därvid i besittning af flera egendommar i Stångåns dalgång. Sålunda öfverläts till honom år 1578 Landamäre i Wist jämte Koppartorp i Vårdsnäs, medan han själf lämnade från sig en gård på Öland - samma Näsby, som vid arfskiftet efter Måns Johansson hade fördelats på alla arfvingarna. Vid det ena bytet 1586 erhöi han delar af Hofvetorp mot jord i Upland, och några dagar efteråt införlifvades Hållingstorp med komplexet i utbyte mot jord i Skruckeby socken. Året därpå förvärfvade han samtliga Kungl. Majtts gårdar i Hofvetorp och en gård i Styfvinge i Wist socken jämte en gård i Pukerum i Tjärstad socken, hvaremot han afstod ett flertal gårdar i Västmanland och Upland³. Äfven genom uppgörelser med enskilda gjorde han förvärf i dessa trakter, då han exempelvis år 1575 inköpte en utjord, som låg mellan Torpa och Bjärka och senare inlöste böndernas »arfvedel och bördesrätt» i Hållingstorp⁴. Sörby i Landeryd socken har han också själf gjort till sin egendom, då den nämligen upptages bland sonens fäderneärfda gårdar, men ej återfinnes i Nils Nilssons egna jordförteckningar. Det märkligaste af förvärfven omkring Säby var onekligen de fem gårdarna i Hofvetorp. Dessa hade af Gustaf Vasa inköpts år 1544 från olika håll och därefter upptagits bland konungafamiljens köpe-gods. Den afsöndring, som konung Johan etablerade, då han bortbytte dem till Nils Nilsson, ogillades sedermera af hertig Carl, och vid den räfst, denne företog efter sitt tillträde till regeringen, blefvo gårdarna återförda bland arf- och egne-godsen. Fyra af gårdarna öfvergingo nu till hertig Johan af Östergötland och en stannade hos konung Carl, efter hvars död den ärfdes af hertig Carl Philip. Någon reell afsöndring från Säbykomplexet tyckes dock ej ha förekommit, utan lämnades gårdarna såsom förläning till Säbys ägare⁵.

1 Uppgift om betalning efter Nils Nilsson 1614 och Arfskifteshandling 1619 (S 103).

2 Bref till Lasse Vestgöte I 597 10/6 (Eriksberg).

3 Bref 1578 13/3, 1586 23/2 och 1587 4/9 (afskr. i S 103). Bref 1586 19/2 (KA, Adeln och dess gods, Natt och Dag). Jfr Häradsrättens konfirmation 1590 25/1 (S 103).

4 Bref 1575 20/8; tingsprot. 1590 25/1 (S 103).

5 Om Hofvetorpsgårdarnas ställning finnas strödda uppgifter i Gustaf I:s Reg. 1544 samt i KA:s räkenskaper, serierna »Arf och eget» samt Östergötlands Handlingar. Hertig Johans bref 1611 1"/4 med förläning af 5 gårdar i Hofvetorp till Nils Nilsson och Per Nilsson såsom lön för den senares tjänst (Arf och eget, Östergötl. 1612). Om hertig Carls räfst, se Almquist's å sid. 39 anf. arbete.

Genom dessa sina transaktioner lyckades Nils Nilsson afrunda sätesgårdens ägor och återförvärfva flera af de områden, som en gång tillhört Bo Jonssons komplex, men sedermera därifrån afskilts. Äfven genom att upptaga nya hemman på området utvidgade han den odlade jorden och ökade antalet gårdar, såsom senare skall närmare beröras. Af allt att döma nedlade han under sin mångåriga verksamhet ett nitiskt arbete på egendomens konsolidering, och kan han därför med allt skäl kallas Säby-godsets andre grundläggare.

Tack vare gynnsamma arfsförhållanden lyckades Nils Nilsson skapa åt sig en förmögenhet, som säkerligen på hans tid ansågs betydande. Länge var han också den välsituerade magnaten, som vid förvaltningen af sina stora gods trädde i mångsidig beröring med affärslifvet. Genom städernas borgerskap afsattes produkterna _ både i Stockholm; Norrköping och Söderköping omtalas köpmannaförbindelser - och med egna skepp och skutor lät han frakta varorna till afsättningsplatserna¹.

Måhända var Nils Nilsson dock ej rätte mannen att göra tillgångarna varaktigt fruktbarande eller att gardera sig för kritiska situationer. Säkert är, att han under de sista åren af sin lefnad hade ekonomiska bekymmer, samtidigt med att sjukdom hemsökte honom. Vid hans död talar änkan om hans forna »välmakt» - säkerligen syftande både på hälsa och god ekonomi - och om deras gäld, »som tyvärr är alltför mycken och allaredan stor nog på alla sidor»². De skulder, som arfvingarna efter honom hade att upplära, belöpte sig till flera tusen daler, som ett tjugotal olika personer hade att fordra³.

Hvad som var anledning till depressionen framgår ej af handlingarna. Måhända var det olyckliga spekulationer, som ledde honom in på lånevägen. Mera sannolikt är dock, att det endast var förvaltningen af de många egendomarna, som kräfde en penningomsättning, för hvilken medel ej funnos disponibla under ogynnsamma konjunkturer, synnerligast som han själf på grund af sjukdom nödgades hålla sig borta från arbetet. Hans många nyodlingar och torpanläggningar togo både kapital och arbetskraft i anspråk. En storgodsförvaltning, som i stort sedt ännu var ordnad som själfhushåll, måste också i alldeles särskild grad besväras af den pågående brytningen mellan olika hushållssystem, då kontanta medel för att tillfredsställa de stegrade behofven af köpta varor ej i tillräcklig mängd kunde anskaffas.

1 Bref till Lasse Vestgöte ang. spannmål i Söderköping 1597 10/6 (Eriksberg). I arfshandlingar omtalas bland inventarier »skepp och skutor», som kommo på barnens lott,

1613 13/10 (UB, X 278 ab, Ivar Nilssons copiebok).

2 Sigrig Eriksdotter till Christina Nilsdotter 1613 19/4 (Säfstaholm).

3 Förteckning 1614 (S 103).

Mindre troligt är, att ett dyrbart lif undergrävt Nils Nilssons ekonomi. Visserligen förekomma bland fordringsägarna också flera personer, som tydligen levererat varor från städerna, men dessa intaga i skuldregistret en långt mera underordnad plats än de direkta långifvarne. Vid denna tid hade de stora jorddrottarna, som stannade å sina sätesgårdar utan regelbunden kontakt med städernas rörliga umgänge, i sitt dagliga lif knappast större omväxling eller högre lefnadsvanor än allmogen. Bibeln var i regel deras enda läsning _ om de nu voro läskunniga - och i de enkla bostäderna ställdes inga fordringar på komfort eller anordningar, som skönhetssinnet ansåg oumbärliga. Tiden mognade småningom äfven för dessa kraf, särskildt då de hemvändande krigarna och diplomaterna gåfvo spridning åt sina från utlandet förvärfvade intryck, men ännu på Nils Nilssons tid var det dagliga lifvet på landsbygden tämligen obesmittadt af litterära eller konstnärliga pretentioner. Intrassesfären var i den landtliga omgifningen ytterst begränsad - till väderlek och skördeutsikter, räntor och afsättningsmöjligheter - och magnatens sj älfsäkerhet hade nog sin starkaste förskansning i de underlydandes vördnad eller fruktan, då det egna sinnet sällan löstes från de småaktiga bekymren. För visso var Nils Nilsson ej heller fostrad till något mera kompliceradt tankelif. Skrifkonsten kunde han, men hans förmåga att skriftligen utforma tankarna var ej synnerligen stor - att döma af hans egenhändiga bref, i hvilka meningen ofta endast med svårighet kan utläsas ur de knaggliga ordsammanställningarna¹. Det var den praktiske landtmannen, som gjorde formuleringen, ej den i vittra idrotter skolade världsmannen.

Det enda minnesmärke med konstnärlig anstrykning, som bevarar minnet af Nils Nilsson, är den grafsten öfver honom, som ännu idag pryder koret i Wist kyrka. Såsom socknens ende bofaste herreman var han närmast berättigad att till begravningsplats använda kyrkans område, och måhända var det han, som lät under koret bygga det grafkapell, där sedermera flere af Säbys herrar under mer än två århundraden funno sin sista hvilostad. Säkert är i hvarje fall, att hans första hustru begrafdes i kyrkan, och att hans eget stoft också ditfördes. Den vackra grafstenen, som ännu är sällsynt väl bibehållen, afser säkerligen att återgifva Nils Nilssons drag, då den framställer honom som den kraftfulla gestalten med det prydliga helskägget och den ståtliga riddaredräkten.

Nils Nilsson afled den 12 april 1613 å Gerknäs egendom i Finland, som innehades af hans hustru i andra giftet, Sigrid Erikdotter. Af ett bref, som fru Sigrid kort därefter aflät till styfdottern, Christina Nilsson, synes framgå, att mannen sedan någon tid var bosatt i

13. Nils Nilsson och Anna Gyltas grafsten i Wist Kyrka.
Teckning af Erik Lundberg 1920.

Finland och att hans hälsa var undergräfd. Döden kom oförmodadt. »Ändock att hans ögon voro svage» - förmäler brevet - » så hade han likväl uti näst förrige tider tröstelig god lisa af sin svaghet så att han var och gick full klädder, hvarigenom han salig hade med mig och min käre son Ivar och vi med honom dess bättre hopp och förtröstan till stadig hälsa». Men så blef han helt hastigt »med frossa betagen och därefter med stark hetta så alldeles vanmäktad, att han icke förmådde uthärda i tu dygn, utan blef efterst afkallnad såsom med en tyst och dval sömn». Sonen Ivar var jämte hustrun närvarande vid dödsbädden. De i Sverige kvarvarande barnen underrättades om dödsfallet och tillfrågades, om fadern skulle jordas i Finland i samma graf, där fru Sigrids förste man och Nils Nilssons egen dotter Birgitta hvilade, eller om han skulle hemföras till Sverige¹.

Barnen valde det sista alternativet och läto honom återföras till den bygd, där han haft sitt liffsintresse och sin hufvudsakliga verksamhet. Den 19 september 1613 försiggick den högtidliga begrafningen i Wist kyrka. Förmodligen pryddes kistan af det silfverkors, som fru Sigrid bedt styfdottern att öfversända, och om hvilket mannen ofta talat »uti välmakten». Antagligen blef också annat silfver »till namn och vapen» offradt åt förgängelsen, trots det att fru Sigrid hade i denna sin »eländige och sorgfulle lägenhet alldeles förblottat sig med silfver på sin kära fru moders likkista och eljest till testamentsgåfvor och utgifter i denne sorg». Till en så förnäm mans jordafärd kallades äfven rikets ledande män, att döma af ett ännu bevaradt bref från fru Sigrid, som inbjöd Axel Oxenstierna till den allvarliga akten, att Visa hennes kära man »den sista ära och kärlekstjänst»². Börden och rikedom ställde den aflidne i paritet med de högst uppsatte, och ett verksamt lif motiverade nog också aktningen för hans minne.

Nils Nilsson var två gånger gift. Den 18 januari 1579 firade han sitt bröllop med Anna Gylta, dotter till riksrådet och riksskattmästaren Bengt Gylta och Ingeborg Jacobsdotter Krumme. Högtidligheten afhölls å Stockholms slott, där både han själf och hans brud hade förbindelser. Fru Anna hade liksom Nils Nilsson förnäma släktingar, då hennes moder var halvesyster till Hogenskild Bielke och dotter till den rika fru Anna på Åkerö. Äktenskapet var sålunda endast en ny kombination inom den slutna släktkrets, som närmast berördes af tidens händelser³. Efter ett mångårigt äktenskap afled Nils Nilssons

1 Bref från Sigrid Erikdotter 1613 19/4 (Säfstaholm vol. 36).

2 Bref 1613 3/9 (Oxensti. saml. RA).

3 Bref 1604 24/3 omtalar bröllopet. Jfr F. Ödberg Om Hogenskild Bielkes moder fru Anna Hogenskild till Dala och Åkerö och hennes tid 1513-1580 (Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1908). Anna Gylta var född 1550 17/8 enl. Göran Gyltas astrologiska nativitetbok (Rålambska. saml. KB).

hustru den 30 augusti 1603 och begrafdes i Wist kyrka - den första af släkten Natt och Dag, om hvars jordande i kyrkan man har säker kännedom.

Redan efter några år gifte sig Nils Nilsson för andra gången, då han den 10 september 1609 firade sitt bröllop med konung Eriks och drottning Karins dotter Sigrid, som var född 1566 och förut varit gift med Henrik Claësson Tott till Sjundeby. Fru Sigrid tyckes ej alltid ha stått så väl på högsta ort, att döma af ett bref från Carl IX, som 1608 till svar på hennes klagomål öfver att arfsrätten efter fadern fråntagits henne i tidens kraftiga stil påpekar, att Sveriges lag väl förunnar arfsrätt åt prinsessor, men endast »äkta konungabarn och furstliga döttrar». Icke förty hölls hennes bröllop med Nils Nilsson på Stockholms slott, med alla de arrangemanger och den yttre uppståndelse i staden, som den tiden åtföljde en så högförnäm festlighet¹. Kanske var det Nils Nilssons vacklande hälsa, som föranledt hans öfverflyttning till Finland, där fru Sigrid hade gamla förbindelser

*Sigrid, R. Eriks dötter
till Ljuksala*

14. Sigrid Eriksdotters sigill och namnteckning.
Odat. bref i Oxenstj. saml. RA.

och tydligen kände sig mest hemmastadd. Gerknäs hade hon erhållit med sin förste man, och efter moders död, som inträffat året före Nils Nilssons, kom hon i besittning af Ljuksala sätesgård, som hon upptog i namnet.

Redan i oktober 1613 träffade fru Sigrid aftal med Nils Nilssons bam om arvet efter mannen, hvarvid hon fick behålla sitt morgongåfvogods Visbohammar samt af bamens »kärliga benägenhet och goda vilja» äfven några andra gårdar. För de skulder, som hon och hennes man tillsammans gjort, skulle hon ansvara med en tredjedel och barnen med två tredjedelar. Måhända var det samma år, som hon från Visbohammar bad Axel Oxenstierna om förord till ett gods i Lifland eller någon annan hjälp, som behöfdes, då hon så »förblottad» var².

¹ *Bref 1608 12/1 aufördt hos Lagus, Finska Adelns gods och ätter. I samma arbete uppgifves, att Sigrids bröllop med Nils Nilsson firades 1609 12/9. Af räkenskaper i Stockholms stads arkiv (Saköreslängder 1609) framgår emellertid, att bröllopet hållits redan 10/9.*

Jfr A. G. Ahlqvist, Karin Månsdotter (1874).

² *Arfskifte 1613 18/10 (UB, X 278 ab, Ivar Nilssons copiebok); bref till Axel Oxenstierna, utan år, dat. Visbohammar 29/11 (Oxensti. saml. RA).*

I Finland lefde fru Sigrid sedan' den mesta delen af sitt lif. Först den 24 april 1633 skildes hon hädan. Hennes stoft, som först förvarades i Vårfrukyrkan i Åbo, fördes efter två år till Åbo domkyrka, där modern förut hade sin hvilostad. Ett begrafningskväde öfver »Then högborna furstinnan, fru Sigrid Waase», gaf i tidens stil uttryck åt både veklagan och förtröstan¹. Säkerligen hade de vackra orden också en reell bakgrund, ty får man döma af de bref, som äro bevarade af fru Sigrids hand, så hade hon nog flera af de goda egenskaper, som gjort moderns minne aktadt, samtidigt med att hon i bildning och naturlig begåfning kunde täfla med de främsta af sina vederlikar. I jämförelse med det, som är skrifvet af mången kvinnlig samtida, äro hennes bref små mästerstycken, icke blott i stilistisk utformning, utan också i varm känsla.

Nils Nilsson hade i första gifvet icke mindre än 8 barn, men inga i det andra. Samtliga barn, med namn och födelseår omkring schematiserade bilder, äro upptagna å faderns grafsten i Wist kyrka. Då endast tre barn voro i lifvet vid faderns död, ha förmodligen de öfriga dött i unga år. Dottern Birgitta, som var född 1586, afled under faderns vistelse i Finland och fick därstädes sitt hvilorum, enligt fru Sigrids nyss anförda bref. Om sönerna Bengt född 1581, Göran född 1582, Jönis född 1587 och Göran född 1589 känner man ingenting mera än födelseåret.

Den äldsta dottern, Christina Nilsson, var född 1580 och blef gift med ståthållaren på Nyköping Holger von Scheiding, som bl. a. ägde Schedevi i Tjärstad socken. Sedan hon blifvit änka 1631, var hon en tid hofmästarinna och »upptuktelseförestånderska» hos den unga drottning Christina. Hon afled redan 1642, således före Christinas tillträde till regeringen, och ligger jämte mannen begrafven i S:t Nicolai kyrka i Nyköping. Då hon dog barnlös, ärfdes hon af sina brorsbarn.

Af Nils Nilssons efterlevande söner öfvertog den äldste, Per, som var född 1584, de båda sätesgårdarna Säby och Brokind.

Den yngre af bröderna, Ivar Nilsson, som var född 1590, fick på sin lott Strömsta sätesgård. Han blef sedermera hofmarskalk hos drottning Maria Eleonora och landshöfding i Norrland, där han verkade till kort före sin död 1651. Hans ättegren, som efter några generationer baroniserades och därvid fick tillstånd att upptaga Sturenammnet, utgick på mansidan först år 1875².

1 I begrafningskvädet 1635 15/3 omtalas också dödsdagen (UB, X 302 a, Tott). En delhandlingar om Sigrids förvaltning af Gerknäs finnas i Finlands Statsarkiv (Topographica, Lojo s.n).

2 Uppgifter om Christina och Ivar hämtade ur Schlegel-Klingspors Ättartaflor (Sture). Enligt Axel Oxenstiernas bref till sonen begrofs Christina Nilsson i drottning Christinas närvaro och på hennes bekostnad (Oxensti. saml. RA).

Enligt en uppgift i Anreps Ättartaflor, hvilken äfven återfinnes hos Schlegel-Klingspor, skall ytterligare en son till Nils Nilsson ha öfverlevvat honom, nämligen Johan eller Jönis, som säges ha varit i lifvet ännu 1642, då han jämte brorsonen Nils Persson skall ha bevitnat ett af fru Metta Gyltas arfvingar utfärdadt gåfvobref. Säkert är, att en son till Nils Nilsson bar detta namn, såsom redan antydts. Emellertid måste uppgiften om dennes deltagande vid en brefbesegling år 1642 bero på någon missuppfattning, eftersom fru Sigrid i sitt bref om faderns död endast omtalar Per, Ivar och Christina, och dessutom syskonen i arfskifteshandlingen 1619 uttryckligen förklara, att »vi äre två bröder och icke mer än en syster». Det är också endast bröderna Per och Ivar, som sedermera nämnas såsom innehafvare af faderns sätesgårdar¹.

6

PER NILSSON OCH SOFIA STENBOCK

Såsom lifvet gestaltat sig för Nils Nilsson, så kom det också i allt väsentligt att gestalta sig för hans äldste son. Han blef arftagare till släktens traditioner och därmed följde också det lifsvärf, som fäderna innehafte.

Af allt att döma gaf Nils Nilsson sina söner en omsorgsfull uppföstran med mera boklig utbildning än som kommit honom själf till del. Den yngste, Ivar, som vid faderns död var 23 år gammal, hade redan i flera år studerat vid tyska högskolor för att göra sig kapabel för rikets tjänst, och kanske var han blott på tillfälligt besök, då han fick närvara vid faderns dödsbädd². Styfmodern skrifver ju också om hans planer att »någorstädes utfare».

Per Nilsson, som var sex år äldre än Ivar, såg kanske också ämbetsmannabanan som ett hägrande mål ända till dess han vid faderns sjukdom och död ryckte fram till den ställning, som arfvegodsens förlänade ättens hufvudman.

Det enda, som brukar anföras om hans ämbetsmannabana, är att han 1612 var anställd som kansliråd hos hertig Johan af Östergötland³. Hertigen hade 1609 tillträdt sitt hertigdöme, som bestod af Östergötland och Leckö län, och med furstlig myndighet styrde han detsamma från sina gårdar Bråborg och Kungsbro eller residenset i Vadstena.

¹ Arfskifte 1619 16/3 (UB, S 103 samt X 278 ab).

² Uppgifter om hans studier och resor, med bestämda årtal, i Marcks v. Würtembergs Genealogier (Riddarhuset).

³ Marcks v. Würtembergs genealogier (Riddarhuset).

Möjligt är, att Per Nilsson redan från början medverkat vid hertigdömets förvaltning. Säkert är, att han 1611 af hertigen erhöll de förut omtalade gårdarna i Hofvetorp, såsom län »på beställning»¹. Kanske stannade han, såsom en trogen östgöte, i hertigens tjänst ända till dennes död 1618. De sporadiska källorna lämna ej tillräcklig upplysning därom.

Lika litet som fadern gjorde Per Nilsson några vägande insatser i det politiska lifvet. Vid riddarhusets stiftande 1626 var han den, som å släktens vägnar introducerades, hvarvid han såsom riksrådsättling placerades i andra klassen, den s. k. riddareklassen. Samtidigt antog släkten namnet Natt och Dag efter det svarta och hvita fältet i skölden. Emellertid använde både han och hans söner endast fadersnamnet i stället för tillnamnet, och senare än hos andra släkter kom familjenamnet i bruk.

I riddarhusets verksamhet deltog han sedermera, då han nämnes såsom närvarande vid riksdagarna under de följande åren ända till 1633. Han var sålunda med vid de förhandlingar af världshistorisk betydelse, som föregingo Gustaf Adolfs deltagande i 30-åriga kriget, liksom också vid de riksviktiga åtgärder, som föranleddes af konungens död. I protokollen förekommer dock sällan hans namn, och de uppdrag, som lämnades honom, voro mera att betrakta som heders-
"uppdrag än som kräfvande funktioner. Vid den sistnämnda riksdagen var han delegerad för att underhandla med rådet om den nya regeringsformen, och då representanter för adeln sändes ut att hämta konung Gustaf Adolfs lik till Sverige, var han en af dessa².

Sitt hufvudintresse hade Per Nilsson hemma i den bygd, där han lefde magnatens lif. I närheten af Rengen lågo de två sätesgårdar, han ärfde från fadern - Säby och Bro eller Brokind, som det vid denna tid började kallas. Förmodligen hade han sin bostad alternerande på båda gårdarna, liksom han också skref sig till både Säby och Brokind.

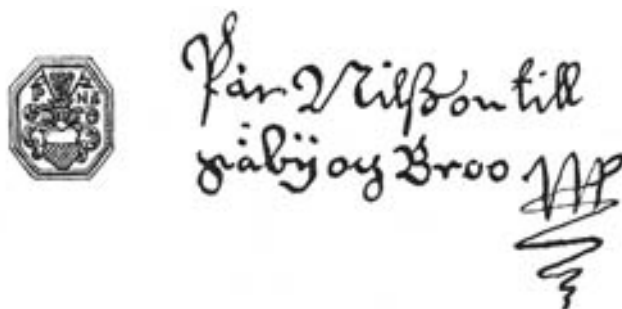
Vid arfsfördelningen efter föräldrarna, som tyckes ha afslutats först år 1619, fick Per Nilsson på sin lott utom de båda sätesgårdarna med omkringliggande utgårdar i Östergötland äfven egendomar i Småland, Västergötland, Nerike, Södermanland och Upland jämte Ryk i Hjærtum s:n i det dåvarande Norge, hvilket redan Måns Johansson innehafte. Vid skiftet tillsågs i öfrigt, att gårdarna lågo väl till, »på det godsens kunde dess bättre hvar till lägenhet få blifva tillhoppa eftersom hvar och en tillfalla kunde»³. Koncentrationen var tydligen en ny princip, som nu fick mera bestämd tillämpning

1 Hertigens förläningsbref 1611 10/4, åberopadt vid »årliga räntan för hertig Johans arf o. eget» (KA, Arf och eget. Östergötl. 1611-12).

2 Ridderskapets och Adels protokoll 1631, 1633.

3 Arfskifteshandlingar 1619 (S 103).

efter att den först småningom gjort sig gällande vid sidan om den gamla splittringsprincipen. Gifvetvis voro de stora släktdomänerna numera betydligt reducerade, då de redan fördelats på flera händer. Särskildt i Svealandskapen, där brodern Ivar fick på sin lott Strömsta sätesgård, blef Per Nilssons andel ytterst obetydlig. I Östergötland och Kind däremot förekom den starkaste anhopningen. Äfven i Vadstena hade han redan tidigt en gård _ kanske förvärfvad i tjänsten hos hertig Johan - men denna skänktes bort året efter faderns död¹. Med synbar känsla för koncentrationens betydelse sträfvade Per Nilsson sedermera att utvidga sitt komplex i trakter, som för honom voro välbelägna, och använde han därvid sina egendomar i aflägsna bygder såsom bytesobjekt. Vid flera tillfällen afyttrade han sålunda egendomar i Västergötland - bland annat genom uppgörelse med brodern Ivar och med grefve Gabriel Oxenstierna - medan däremot

15. Per Nilssons sigill och namnteckning.
Bref 1624 12/o. UB, S 103.

förvärf gjordes i Östergötland och Södermanland. Från sin fränka Clara Axelsdotter till Finsta köpte han en gård i S:t Johannes socken invid Norrköping, från fru Brita Göstafsdotter tillbytte han sig en gård i Vårdnäs socken och från Carl Sparre likaledes gårdar i Vårdnäs -- för att blott nämna några exempel². Äfven genom köp från kronan ökade han sina besittningar i sistnämnda socken³. Det var också Per Nilsson, som lyckades få den definitiva äganderätten till de fem gårdar i Hofvetorp, om hvilkas ställning oklarhet länge varit rådande. Äfven sedan gårdarna af Carl IX återförts till arf- och egne-godsen, hade Säbys herrar gjort anspråk på räntorna, och Per Nilsson hade ju också fått sig tillerkända dessa af hertig Johan såsom lön för tjänst. Efter hertigens död hade han af bönderna upp-

¹ Bref 1614 21/2, anfördt hos C. M. Kjellberg, Vadstena, s. 50.

² Bref 1624 12/9 (S 103), 1631 24/7 (Eriksberg), 1622 26/4 (UB, X 278 ab), 1622 27/6 (Ced. fört. S 103), 1629 1/7 (Link. Bibl.). Se också bref 1628 23/10 (UB, X 278 ab) och 1621 21/6 (RA, Posseska saml. Ekon. handl.).

³ Bref 1625 22/6 (Ced. fört. S 103).

burit utlagorna äfven för år 1619. Emellertid fann sig fogden för hertig Carl Philips arf och eget också föranlåten att utkräfvat utlagorna för samma tid. Då bönderna klagade öfver den dubbla beskattningen och vände sig till änkedrottningen efter Carl Philips död i januari 1622, företogs utredning. »År det så», resolverade drottningen i skrifvelse till fogden, »att det skall igen lefvereras, då skall han betala det, som det olofvandes uppburit hafver, och icke den arme bonden blifva tvingad öfver sin förmåga»¹. För att få klarhet i saken och komma i åtnjutande af det, som han ansåg som sin rätt, begärde Per Nilsson hos Kungl. Majzt konfirmation på 1587 års bytesbref. Denna blef också af Gustaf Adolf beviljad i november 1623, då alla fem gårdarna i Hofvetorp öfverlätos till Per Nilsson och hans efterkommande »alldeles med sådana conditioner och villkor att bruka, som högbenzte konung Johans bytesbref uti bokstafven innehåller och förmåler»². Så var då äntligen denna tvistefråga bragt ur världen och gårdarna införlifvade med Säbykomplexet.

Utom denna ynnest synes Per Nilsson icke af den gifmilde Gustaf Adolf ha åtnjutit några nämnvärda privilegier. En tid åtnjöt han räntorna af Markustorp, Mörketorp och Öfverby kronohemman i Wist socken och senare omtalas en frälseförläning i Skeda socken, men några betydande områden hade han ej. Hela hans ekonomi hvilade på hans egna jordagods³.

Af allt att döma lyckades han också så väl förvalta sina egendomar, att han kunde stabilisera sin ekonomi, trots det att hans egna gårdar ej voro så talrika som faderns. De skulder han ärft från fadern tyckes han efter hand ha uppklarat, om det också dröjde många år innan, han blef fri från den mest efterhängsne fordringsägaren, en herre vid namn Elias Regius. Redan 1612 - således före faderns död - hade han ett jordabyte med denne, och 1616 gaf han mannen en gård i pant för fordringar hos fadern. Sedermera skedde afbetalningarna efter hand, men ännu så sent som 1625 upptäcktes en gammal fordran, för hvilken ånyo en gård pantsattes⁴. I samband med den mångsidiga gårdsförvaltningen hade Per Nilsson gifvetvis omfattande affärs- transaktioner, som också föranledde egna skuldsättningar, men allt tyder på att han genom konsolidering af sina egendomar lyckades göra sin finansiella ställning synnerligen god.

1 Drottningens bref 1622 5/7, afskrift i Anders Simonssons räkenskap (KA, Arf och eget. Östergötl. 1620-24).

2 Bref IÖ23 9/11 (S 103).

3 Räkning för årliga räntan i Wist (KA, Östergötl. Handl. 1615, n:zr ro).

I den längd öfver personliga förläningar och friheter, som medföljer Östergötlands läns verifikation 1631 (KA), nämnas endast de 5 gårdarna i Hofvetorp samt en frälseförläning i Hökshult, Skeda socken, under Per Nilssons namn (f. 1072).

4 Bref 1612 16/1, 1616 6/7, 1617 16/11, 1618 16/6, 1625 14/12, 1625 25/12 (S 103).

*16 Per Nilsson vid 23 år
Olja, tillh. Öfverste Åke Natt och Dag, Vänersborg*

Därför kunde han också göra offer åt de ökade kraf på bekvämlighet och konstnärliga anordningar vid sätesgården, som tiden medförde. Redan vid säterifrihetens beviljande hade konung Erik föreskrifvit, att gårdarna skulle vara väl bebyggda med en sätesbyggnad, värdig ägarens ställning, och säterifriheten äfventyrades, om byggnaden ej underhölles eller jorden väl häfdades. Den sporre, som låg i detta påbud, fick än kraftigare verkan, då herremännen återvände med intryck från främmande länder, där fordringarna på lifvet voro mera uppdrifna och där byggnadsskickligheten icke minst under renässans-tiden tagit sig fullödiga uttryck. Att Vasakonungarna - särskildt Johan III - medverkade till att upparbeta intresset för byggnadsverksamheten är också säkert. De ståtliga Vasaborgarna i Upsala, Vadstena, Kalmar och Gripsholm vittna om konungarnas åtgärder inom detta område. Under 1600-talet började byggnadsintresset hos adeln allt starkare uppblomma, då i olika delar af landet uppväxte slott och herresäten, som än idag stå som praktfulla minnesmärken från en ärofylld tid.

Huruvida något boningshus af sten fanns vid Säby före Per Nilssons tid är ej bekant. Några murrester, som tyda på att en stenbyggnad låg å annan plats än det senare slottet, hafva icke påträffats. En gammal träbyggnad, som omtalas vid slutet af 1600-talet, var måhända det ursprungliga boningshuset. Säkert är i hvarje fall, att den byggnad, som nu går under benämningen gamla slottet, planlades af Per Nilsson och fullbordades af hans änka Sofia Stenbock. Årtalet 1632, som återfinnes öfver en af dörrarna i slottet, vittnar om att en del var färdigbyggd före Per Nilssons död. Vissa detaljer i byggnaden bära Sofia Stenbocks namn, och bevarade handlingar visa också, att arbetet afslutades först under hennes änketid - såsom närmare framgår af den beskrifning, som i en särskild monografi ägnas detta beaktansvärda minnesmärke. Vare sig initiativet togs af fru Sofia eller af hennes man, har i hvarje fall denne medverkat till att gifva sitt hem den yttre herrgårdsprägel, hvilken ytterligare förhöjdes genom slottets läge vid stranden af den vackra Rengen.

Om hans öppna blick för det frambrytande konstintresset vittna också de porträtt, Per Nilsson låtit måla af sig och sin andra hustru. Två större porträtt, daterade 1633, voro säkerligen afsedda att pryda gästbudssalen i det nyinredda slottet och behöllo nog där sin plats så länge familjen Natt och Dag stannade på gården. Senare förskingrades de liksom så många andra konstföremål från denna tid. Först i våra dagar ha de återbördats till Säby, där de nu installerats i ett rum, där äfven andra minnen från Sofia Stenbocks slott äro tillvaratagna. Ett mindre porträtt af Sofia Stenbock har också återförvärfvats till Bjärka-Säby, medan ett ungdomsporträtt af Per Nilsson för närvarande äges af hans ättling, öfverste Åke Natt och Dag. Per

*17. Gamla slottet vid Bjärka-Säby med detalj från poralen.
Foto 1923*

Nilsson är ihvarje fall den förste af Säbys ägare, hvars anletsdrag sålunda äro autentiskt kända. Då den ofvan omtalade grafstenen öfver fadern får anses huggen efter dennes död, är det äfven Per Nilsson, som på detta sätt dokumenterat sitt intresse både för den bildande konsten och för släktrönikan.

I öfrigt känner man ytterst litet om Per Nilsson. De få bref från honom, som äro bevarade, lämna endast ringa inblick i hans personliga lif, och ej heller annorstädes stå några uppgifter därom att finna. Vill man draga slutsatser från de yttre konturerna af hans lif, tycker man sig se honom såsom den välsituerade herremannen, som konsoliderade de fäderneärfda tillgångarna och ytterligare befäste den framskjutna ställning i samhället, som släkten sedan gammalt innehafte. Goda medhjälpare i dessa sträfvanden hade Per Nilsson med all säkerhet i sina hustrur. Han var två gånger gift, och i båda fallen fick hans släkt värdefulla tillskott i rikedom och förnäma traditioner.

Brita Grips namnteckning

18. Brita Grips sigill och namnteckning.
Bref 1613 30/5. RA, Biogr. G II b.

Per Nilssons första hustru Brita Mauritzdotter Grip var dotter till Mauritz Grip till Vinäs, en broder till den förut omtalade husfrun på Bro, Margareta Grip. För andra gången blef sålunda släkten Natt och Dag ingift i den familj, som upptagit traditionerna från Bo Jonssons släkt. Vid giftermålet, som skall ha ingåtts den 1 december 1616, fick fru Brita i morgongåfva en del gårdar i Västergötland, däribland Haneström i Fuxerna socken, som redan på Måns Johanssons tid tillhörde släkten Natt och Dag¹.

Före äktenskapet med Per Nilsson hade Brita Mauritzdotter varit gift med Anders Hansson Holst (eller Holter) — en tysk herre med något äfventyrliga tendenser. Genom att utge sig för en baron von Berneck från Österrike hade han lyckats vinna fröken Britas hand, trots konung Carls varning. Genast efter bröllopet 1602 hade hon följt honom till Danmark, men sedan återkommit och blifvit skild.

1 I Schlegel-Klingspors Ättartaflor anföres giftermålsdagen, men vid arfsuppgörelsen efter Per Nilsson IÖ40 säges, att fru Brita Grip år 1615 erhållit Haneström m. m. i morgongåfva (S 103).

Anders Hansson blef sedermera öfverste för ett regemente, som han själf uppsatte, och dog några år efter Britas andra giftermål. Deras son Mauritz Holst, som uppfostrades hos styffadern, avancerade till öfverste och landshöfding och blef stamfader för en svensk adlig ätt¹. Fru Brita dog omkring 1622. Då mannen flera år efteråt till Vårdnäs kyrka skänkte en ljusstake till åminnelse af henne, är det sannolikt, att hon blifvit begrafven i Vårdnäs². I äktenskapet med Per Nilsson tyckes hon ha efterlämnat endast en son, Nils Persson, som vid faderns död ännu ej var myndig. Flera år efteråt träffade Mauritz Holst uppgörelse med styffadern och halfbrodern om arvet efter fru Brita³.

Redan 1623 var Per Nilsson betänkt på att träda i nytt äktenskap, då han gjorde beräkningar rörande morgongåfva åt den »tillkommande kära maka, som Gud täcktes honom beskära»⁴. Föremålet för hans tycke var Sofia Christina Stenbock, dotter till ståthållaren på Kalmar, friherre Carl Gustafsson Stenbock, en af drottning Catharinas många bröder. I december samma år skref han till »allerkäreste syster jungfru Sofia» och erbjöd sig bl. a. att skaffa henne ett stycke »blommerat sammet till kiortel» en kärleksförklaring, som kan förefalla sena tiders barn en smula trivial, men som i hvarje fall inneslöt en fond af välvilja. Den ömma vädjan fick nedskrifvas af en annan hand, då Brita Bielke i postscriptum tillfogade sin hälsning och bad »kära syster skrifve bror Pär gode svar tillbaka igen, dem han hjärtelig gärne begärer _ jag vet visst, hon intet skall ångra»⁵.

Vare sig det nu var den vackra gåfvan eller fröken Britas ord som gjorde verkan, säkert är att förbindelsen kom till stånd. Den 4 mars 1624 firades bröllopet i brudens hem vid Toftaholm i Småland, och på rätt hinderdag lämnades Säby med omkringliggande gårdar i morgongåfva - i anslutning till de tidigare kalkylerna⁶. Bruden var ännu i sin vänaste ungdom, 21 år vid bröllopet och således 19 år yngre än sin man.

Äktenskapet ägde bestånd blott i 10 år, då nämligen Per Nilsson afled 1634. Ingen fullständig uppgift finnes om dödsfallet eller begrafningen. Antagligen jordades han i Vårdnäs kyrka, eftersom hans båda hustrur där tyckas ha fått sin hvilostad. Wist kyrka fick dock

1 Henrik Schück, som skildrat den romantiska sagan (Ur gamla papper, II), tviflar på att Anders Hansson var far till Mauritz Holst. Af handlingar, som här nedan åberopas, framgår dock tydligt, att Mauritz var halfbror till Per Nilssons barn.

2 Gåfva 1630 enligt Vårdnäs kyrkobok. Dödsåret endast kalkyleradt i anslutning till tiden för det andra äktenskapet.

3 Bref 1633 27/6 (Link.).

4 Handling 1623 (S 103).

5 Per Nilssons bref 1623 17/12 (Säfstaholm vol. 36).

6 Bekräftelsebref 1624 16/7 omtalar bröllopsdagen (UB perg.).

19. Sofia Stenbock vid 22 år.
Olja, Bjärka-Säby

äfven känning af den märkliga händelsen, då Sofia Stenbock år 1634 till kyrkan skänkte en oblatask af silfver¹.

I sitt andra äktenskap hade Per Nilsson sönerna Gustaf, Carl och Holger samt dottern Anna Christina, af hvilka åtminstone tre öfverlefdes honom.

Efter faderns död fick Nils Persson öfvertaga Brokind jämte moderns morgongåfva Haneström, som vid denna tid apterats till sätesgård. Den sistnämnda gården hade tillfallit honom som modernearf, -men det oakadt upptogs den på hans lott vid det arfskifte efter fadern, som 1640 förrättades². Då Brokind däremot icke alls nämnes i de handlingar, som från skiftesförrättningen äro bevarade, har tydligen en fördelning äfven tidigare ägt rum, måhända i samband med sonens myndighetsförklaring. Säkert är i hvarje fall, att Nils Persson innehade Brokind, samtidigt med att han också var i besittning af stora områden, som genom modern kommit från släkten Grip³. Vid hans död 1658 gick Brokind till den ende efterlevande sonen Nils Nilsson, som afled barnlös 1676.

Vid det nyssnämnda arfskiftet 1640, som blott tyckes ha varit slutuppgörelse rörande en del af Per Nilssons egendom, fingo också de omyndiga barnen i andra giftet några gårdar på sin lott. Den tredje sonen Holger var då redan död - kanske hade han dött före fadern - men Gustaf, Carl och Anna blefvo vederbörligen försedda. Arfvet fick dock fortfarande stå under moderns vård, så att endast hoppet hägrade för de unga.

Med lefvande intresse tyckes Sofia Stenbock ha omhändertagit skötseln af sina gårdar, då hon lämnades att ensam ansvara för dem. I 27 år år blef det henne sedermera förunnadt att sitta som härskarinna på Säby, och liksom många kvinnor af hennes stånd visade sig skickade att under dessa orostider förvalta stora rikedomar, medan männen vistades på slagfälten eller i rådsförsamlingarna, så blef också fru Sofia en klok och nitisk husfru, som ristade sig ett aktadt namn i Bjärka-Säbys historia.

Liksom mannen koncentrerade hon sin verksamhet kring hufvudgården och sökte genom köp och byten reglera komplexet. Sålunda förvärfvade hon Vässentorp i Wist socken- samma gård som redan på Bo Jonssons tid tillhört egendomen men sedermera därifrån afskilts. Då hon från Kungl. Maj:t inköpt 1/8 skattehemman Vässen-

1 Wist kyrkobok (VLA). Uppgiften om hans dödsår genomgår alla släktböcker (Riddarhuset) utan att motsägas af andra data.

2 »Förteckning på Peder Nilssons till Säby och Brokin jordagods» med uppgift att de fördelades mellan arfvingarna 1640 31/3 (S 103).

3 I Sofia Stenbocks bref 1637 3/7 talas om att Nils Persson bodde på Bro (VLA: Till Öst. Länsstyr. N:r 66).

20. Per Nilsson vid 49 år.
Olja, Bjärka-Säby

21. Sofia Stenbock vid 30 år.
Olja, Bjärka-Säby

torp, utfärdades intet särskildt köpebref - på grund af hemmanets ringa värde - utan infogades aftalet i ett bref för räntmästaren Per Törnsköld, hvilken samtidigt af Kungl. Maj:t köpte några andra gårdar. Dennes änka, Vendla Mårtensdotter, fann sig därför senare föranlåten att skriftligen bekräfta fru Sofias äganderätt till hemmanet¹. En annan del af gården, omfattande ett halft hemman, hade tillhört fru Sofias styfson Nils Persson och var af dennes änka Anna Jakobsköld pantsatt för 1,500 riksdaler. Då panten icke inlöstes, kunde gården 1661 uppbyggas för Sofia Stenbocks räkning, hvarefter den definitivt bortbyttes till henne mot hemmanet Aske². Äfven från kronan tillbytte hon sig hemman i olika landsdelar³.

Å andra sidan afyttrade hon också gårdar, som lågo mindre lägligt till. Sålunda sålde hon hemman i Västergötland till grefve Per på Visingsborg, till grefve Jakob de la Gardie och till Carl Siggesson Rosendufva, medan Johan Dücker på Tidaholm genom byte förvärfvade flera af hennes egendomar i samma trakter⁴. Nästan hela Västgötaområdet kom hon sålunda att afhända sig. Särskildt tyckes en omfattande försäljning ha företagits år 1650, måhända föranledd af sönerns ökade penningbehof, som framtvang ett lösgörande af det fasta kapitalet.

Själaf ärfde hon från sin egen släkt flera egendomar, då nämligen hennes far var en förmögen man. Alla hennes syskon dogo ogifta och hela fädernearfvet öfvergick sålunda småningom till henne. Därmed fick hon äfven öfvertaga den gamla sätesgården Toftaholm i Dörarp socken i Småland, som redan på 1400-talet tyckes ha varit i släkten Stenbocks ägo. En tid hade den varit indragen till kronan, då fru Sofias far Carl Gustafsson skulle straffas därför att han åtföljt konung Sigismund till Polen. Sedermera hade gården åter blifvit utlöst, och efter de manliga familjemedlemmarnas död öfvergick den till husfrun på Säby. Redan före Per Nilssons död måste gården ha kommit i hennes ägo, eftersom äfven mannen skref sig till Toftaholm⁵. Genom henne kom äfven gården Haga i Svinngarns socken i Upland in i släkten Natt och Dag. Gården, som på 1500-talet tillhört den grefliga ätten till Bogesund (Tre Rosor), hade år 1617 _ en tid efter åttens utslocknande på mansidan _ genom byte öfverlåtits till grefve Gustaf Johanssons änka Cecilia Stenbock. Efter hennes död 1626 ärfdes eller utlöstes gården af brorsdottern Sofia Stenbock, som några

1 Bref 1641 27/5, 1644 10/2, 1645 16/5 (S 103). Utdrag ur Hanekinds h:ds protokoll 1644 26/2, 1644 20/5 (Sturefors).

2 Hanekinds tingsprotokoll 1661 31/1 (Sturefors) samt bref 1661 6/5 (Ced. fört. S 103).

3 Bref 1647 18/8 (UB, X 240, Stenbock), 1649 4/7 (Ced. fört. S 103), 1649 7/12 (Säfstaholm).

4 Anfördt i Sofia Stenbocks jordabok, (UB, X 299 k).

5 Jöns Jönssons räkenskap »för Pär Nilssons till Säby, Bro och Toftaholm gods anno 1632» (KA, Oordnade handl. n:r 16).

år dessförinnan blifvit gift med Per Nilsson¹. Fru Sofia behöll de sålunda förvärfvade egendomarna som sätesgårdar och skref sig till både Säby, Haga och Toftaholm.

Äfven hennes barn kommo genom arf i besittning af nya egendomar. Då deras faster, den förut nämnda Christina Nilsdotter, afled barnlös och arfskiftet förrättades 1643, tillföll Snösbäcks sätesgård i Västergötland Per Nilssons barn, medan Ivar Nilsson fick Gottenviks sätesgård i Östergötland². Några år efteråt talades om barnens arf från fru Ingeborg Gylta - en syster till deras farmor - hvilken vid ett sammanträffande med fru Sofia på sommaren 1644 förklarar, att Sofias barn skulle gå i lika arf med andra hennes systers barnabarn³.

I en jordabok öfver Sofia Stenbocks egendomar, som upprättats 1651, och som tydligen sedermera supplerats med anteckningar äfven efter hennes död, återfinnes en betydande samling gårdar, spridda i olika delar af landet - Östergötland, Småland, Västergötland, Värmland, Nerike, Södermanland och Upland⁴.

Jämför man denna jordabok med äldre förteckningar öfver släkten Natt och Dags gårdar, visar sig emellertid en slående brist på öfverensstämmelse. Bland de fastigheter, som Måns Johansson efterlämnade, är det sålunda endast ett ringa fåtal, som här återfinnes, såsom framgår af den speciella utredningen här nedan (sid. 333). Om man bortser från Säby och dess utgårdar, är det endast enstaka hemman i Östergötland, som kunna anses som rester af de forna Natt och Dagska domänerna. Tydligt är, att byten och försäljningar till stor del förklara detta faktum, men det måste också bero på att hufvuddelen af Sofia Stenbocks gårdar var kommen från hennes egen släkt. Vid den förskjutning i släktbesittningarna, som sålunda försiggått, har dock, märkligt nog, ungefär samma standard uppehållits. I Sofia Stenbocks jordabok äro ej mindre än 286 gårdar eller torp upptagna. Visserligen voro ett tjugotal af dessa ej i fru Sofias ägo det anförda året - några voro redan sålda eller bortbytta, andra ej än förvärfvade - men någon väsentlig skillnad förefanns dock ej mellan antalet gårdar i hennes samling och Måns Johanssons hundra år tidigare. Den minskning, som de många arfsfördelningarna medfört, hade väsentligen kompenserats genom giftermål och en praktisk förvaltning.

Bland Sofia Stenbocks egendomar äro föröfrigt utom sätesgårdarna inga märkligare ställen att nämna. I Östergötland låg det största

1 Redogörelse af Gustaf Persson till Reduktionskommissionen 1680-talet (Bjärka-Säby arkiv).

2 Arfskifteshandling 1643 2/3 (UB, X 240 och X 278 ab). Jfr nedan sid. 136 o. 145.

3 Intyg 1645 28/6 (UB, X 240, Stenbock).

4 Jordaboken, som tillhört arkivet å. Säby, har med de Cederhjelmiska samlingarna kommit till Ups. Bibl. (X 299 k).

antalet eller bortåt go, om däri också inräknas torpen och några tomter i städerna. I Linköping fanns sålunda vid Gamla Stånggatan en fastighet, kallad Säbygården, som fru Sofias barn ärft från sin fader, hvilken åter tyckes ha fått den med sin första hustru, eftersom Nils Persson och Mauritz Holst ägde halfparten i samma gård. Äfven några andra tomter i Linköping jämte tre tomter i Vadstena nämnas i jordaboken. Åtminstone en af de sistnämnda hade fru Sofia ärft af grefvinnan till Haga¹. Dessutom framgår af senare handlingar, att äfven en gård i Norrköping varit i familjens ägo². I öfrigt återfunnos bortåt 70 gårdar eller torp i Småland, ett 30-tal i Västergötland - innan flera af dessa afyttrats - ett 50-tal i Värmland, bortåt 40 i Upland, 3 i Södermanland och 2 i Nerike. I jordaboken beräknades det samlade mantalet till 156, oafsedt sätesgårdarna. Sedermera reducerades mantalssiffrorna både genom afyttringar och genom förändrade kalkyler, så att komplexet vid arfskiftesförrättningen efter fru Sofia upptog ett betydligt lägre mantal. Medräknas sätesgårdarna och de torp, som sedermera blifvit i mantal satta, så kunna de i komplexet ingående gårdarna vid fru Sofias död anses ha omfattat omkring 126 mantal. Så öfverväldigande är ju icke siffran, fast till jämförelse kan nämnas, att Skånes största egendom i våra dagar, Krapperup, omfattar 81 mantal. I Louis De Geers frälseköp på 1600-talet ingingo 767 hemman, de flesta dock utan äganderätt³. I hvad mån dessa omfattande domäner kunde af ägarinnan utnyttjas för att tillfredsställa hennes fordringar på lifvet, är svårt att säga. En specialundersökning rörande afkastningen af fru Sofias gårdar är verkställd här nedan (Bil. B sid. 349). Enligt den gjorda sammanställningen uppgingo de årliga räntorna från samtliga gårdar till 3,856 daler s:mt. Vid försök att värdera detta belopp i modernt mynt har - med all reservation för sammanställningens brister - erhållits en summa af bortåt 45,000 kronor. Dessa räntor, som voro jämförliga med skatteböndernas inbetalningar till kronan, utgjorde emellertid endast en del af fru Sofias inkomster. Därtill kom afkastningen från sätesgårdarna och säkerligen ytterligare prestationer från utgårdama, ägnade att göra inkomsterna från jordagodsens afsevärdt större än dessa siffror gifva vid handen. Allt hvad man känner om fru Sofias verksamhet i den bygd, där hon hade sitt hemvist, tyder på att hon med sina rikedomar också förstod att stärka sin sociala ställning. Det var ej nog med att hon

1 C. M. Kjellberg, Vadstena, s. 50.

2 Arfvingarnas bref 1661 16/10 (N 2 d).

3 Siffran 156 var vid arfskiftet reducerad på sådant sätt att 32 mantal afyttrats och 12 mantal bortgått genom nedsättning af mantalets storlek för flera gårdar. Vid arfskiftet beräknades utgårdarnas mantal till 112. Tilläggas Haga 4, Säby 2 1/2 och Toftaholm 8 mantal blir siffran 126. Om frälseköpen se E. W. Dahlgren, Louis De Geer (1923).

kom att fästa sitt namn vid det nya slottet, hvars konstnärliga inredning utfördes under hennes änketid. Också på ett annat sätt visade Säbys härskarinna sitt intresse för arkitektoniska verk, då hon nämligen till Wist kyrka skänkte en ny predikstol af marmor _ densamma som ännu idag är en af kyrkans vackraste prydnader (se sid. 302). Arbetet utfördes af fru Sofias stenhuggare, Börje Eriksson i Bäck, under åren 1648-1650. Då predikstolen stod färdig på sommaren sistnämnda år, var också korverket nymåladt och ett fönster inredt vid predikstolen.

Föröfrigt hade slottsfrun redan tidigare visat flera prof på sin gifmildhet mot kyrkan. Utom den ofvan omtalade oblatasken hade hon skänkt en ljusstake med tre pipor och vid två tillfällen öfverlämnat dyrbara altarkläden af sammet. Liksom herrarna vid socknens öfriga sätesgårdar fick hon också lämna bidrag till de omgjutningar af kyrkoklockan, som man vid upprepade tillfällen nödgades företaga.

Sofia Stenbeck

22. Sofia Stenbecks sigill och namnteckning.
Bref 1653 19/4. RA, Biogr. N 2 d.

Prästen kunde också med skäl i kyrkoboken anteckna: »Gud välsigne den goda frun och allt det hennes frudöme kärt är».¹

Vid denna tid hade besittningsrätten till gårdarna i Wist socken allt starkare koncentrerats, i det att de stora herregårdarna slagit under sig allt flera hemman och lägenheter. Gårdar, som efter den stora godsanhopningen under medeltiden iklädt sig krono- eller skattenatur, förvandlades ånyo till frälse under den aristokratiska regimen, och de gamla frälsehemman, som varit utgårdar till aflägsna herresäten, införlifvades med närliggande säterier. Sålunda blef äganderätten till socknens jord åter samlad på några få händer. Vid sidan om Säby framträdde herregårdarna Stafsäter och Sturefors i täflan om de jordlotter, som kunde erbjudas.

Stafsäter, af hvilket ett hemman i slutet af 1500-talet hade varit strögods under Göksholm, medan de andra delarna voro kronohemman, komii början på följande århundrade i händerna på Anders Stuart - en till Sverige inflyttad skotte, som af Carl IX användes i flera uppdrag. Under hvilka förhållanden Stuart förvärfvade gården, framgår ej till fullo af handlingarna, men säkert är, att hans komplex

1 Uppgifter om gåfvorna. i Wist kyrkas inventarium 1642 o. följ. (VLA).

år 1631 jämte Stafsäter omfattade äfven Farsbro, Svartsäter, Gaturtorpet och ett hemman Norrberga¹. Efter hans död 1640 öfvertogs gården af sonen Johan Adolf Stuart, som afled barnlös 1667.

Än mera betydande var den sätesgård vid Erlångens strand, som uppvuxit vid det gamla Forsa. Efter Ture Bielkes olyckliga död i Linköpings blodbad hade gården fått stanna hos hans änka Margareta Sture, hvars arfvegods den var. En tid kallades gården Tureforsa, men snart fick den sitt bestående namn Sturefors efter den släkt, som i två generationer innehaft densamma. Egendomen utvidgades efterhand, och anstalter gjordes för dess forskoning. Då gårdens herrar voro bland rikets mest högättade och förmögne män, kom den hastigt att rycka fram till betydighet vid sidan om det gamla Säby. Genom Ture Bielkes dotter Märta, som var gift med riksdrotsen grefve Gabriel Oxenstierna, tillföll gården denna frejdade släkt. Vid midten af 1600-talet ägdes den af Gabriels son grefve Ture, som efter att ha frånträdt förtroendeposten som landshöfding i Stockholms och Upsala län tidvis var bosatt på Sturefors.

Med denne man idkade gifvetvis grannarna på Säby ett ståndsmässigt umgänge, hvarom bevarade dagboksanteckningar förmäla. Men ämnen till split och kif saknades ej heller, då grefve Ture allt emellanåt uppträdde såsom en själfrådlig herre, hvilken väl hansynslöst satte sig öfver lag och rätt och ej ens drog sig för att kränka den värdighet hans kall kräfde. Gång på gång riktades anklagelser mot honom af betryckta grannar, och den myndige magnaten, som ena dagen gjort kostbara donationer till sockenkyrkan, kunde andra dagen stå i de anklagades bänk infor häradsriitten. En af de tvister han hade med Sofia Stenbock kan vara skäl att närmare relatera, då den rörde anläggningarna Vid Säby.

Med sitt nitiska intresse för nydaningar vid sätesgården tyckes Sofia Stenbock ha gjort några förbättringar vid en kvarn, som låg invid Bosholmen i Stångån - i det fall, som i vara dagar kallas Kvarntorpsfallet. Detta kunde grefve Ture icke lida, då anordningen hämmade vattentillflödet vid hans kvarnar längre ner i strömmen. Gårdsfogden vid Sturefors hade då, tydligen på nådig tillskyndan, tagit sig för att utan vidare förstöra dammluckorna vid Säbykvarnen. För vänskaps skull hade fru Sofia denna gång låtit saken passera »och intet därom låtit tala», utan helt enkelt byggt upp dammarna igen. Detta hade inträffat 1649, »då floden var». Den gode grefven hade därvid handlat efter sin faders höga föredöme, då salig riksdrotsen också en gång »låtit uthugga» dammen.

Grefve Ture lät sig emellertid icke afskräckas, utan planlade ånyo ett angrepp än kraftigare än det förra. Efter »hans greflige nådes

1 Östergötlands läns verifikationer 1631 f. 1056 v. (KA).

muntelige befallning» smög sig gårdsfogden Nils Arfvedsson med fyra beväpnade män en mörk natt bort till grannens kvarn. Lysta af tjärbloss och döfvade af forsens brus gjorde de nu ett grundligt attentat, då de likt andra nidingar helt enkelt sågade sönder fördämningarna, så att strömmen lössläpptes.

Detta var naturligtvis för mycket för fru Sofia, och utan misskund stämde hon nu grefve Ture till tinget, där saken behandlades på hösten 1652. Vid sitt försvar stödde sig grefven på att kvarnen vid Bosholmen »ej var odalkvarn, utan bygd i mannaminne». Å andra sidan framhölls, att Säby var mycket äldre herresäte än Sturefors - det hade varit bebodt af herremän redan vid den tid, då ännu endast en lagläsare bodde vid Forsa. Att sätesgården Säby fördom varit där kvarnen nu stod »och salig välbine drotsen Bo Jonsson Grip däruti bodt och än i dag Bosholmen kallas, detta skulle rudera och gamla grunder utvisa». Saken hänsköts till laglig syn och ransakan, och processen pågick sedermera i flera år. Jämnlöpande med denna förde fru Sofia en annan process mot grefve Ture, som nere vid hennes hemman Sörby i Landeryd socken också anställt förödelse genom att undanrödja några fiskeanordningar.

I allt väsentligt afdömdes Säbymålet till Sofia Stenbocks förmån. Hon fick rätt att ha kvar sin anläggning vid Bosholmen och öfverbygga båda ådrorna på villkor att dammluckorna vid kvarnen icke voro nedfällda på samma gång som luckorna vid hålldammen på andra sidan holmen. Äfven fiskerätten i strömmen, som Sturefors' ägare bestridt, fick hon behålla på grund af det bref, som 1370 förlänade Bo Jonsson ett ålfiske vid Bjärkaholm. Lagmansrätten, som fällde sin dom först i september 1661, ansåg sig icke kunna ålägga straff för den gjorda våldsverkan, utan remitterade denna del af målet till hofrätten, »eftersom den föregifves vara ett fult våld med väpnade män om nattetid, med tjärbloss och vapen föröfvadt, och tillvites en hög privilegierad herre»¹.

Slutet på den praktiska delen af processen fick Sofia Stenbock icke bevittna, då hon nämligen afled redan innan lagmansrättens dom fallit. Den 26 juli 1661 slutade hon sina dagar på Säby, och den 6 oktober samma år fördes hon till den sista hvilan². Då begrafningsdagen omtalas i Vårdsnäs kyrkobok, men hon i Wist kyrkobok endast

1 Handlingar i målet finnas i Hanekinds härads domböcker 1652-1655 (VLA och extrakt i Sturefors' arkiv), särskildt 1652 4/10, samt i Lagmansrättens dom 1661 30/9, där äfven Göta hofrätts resolution 1659 22/1 åberopas (RA, Topogr.). Bankekinds härads dom i Sörbytvisten 1654 9/1 (N 2 d).

2 I Gustaf Bondes dagbok (Säfstaholm) står under 31 juli 1661 anfördt: »Kom Per Jonsson och badade att morkiär F. Sophia var död på Säby den 26 passato», hvilket torde syfta på juli och icke juni. Begrafningsdagen är antecknad dels i samma dagbok, dels i Vårdsnäs kyrkobok.

*23. Gustaf Bonde.
Olja. Ehrenstrahl atelje`. Vibyholm*

*24. Anna Persdotter
Olja av Ehrenstrahl. Vibyholm*

nämnes bland »aflidna», vill det synas som om hennes graf reddes i Vårdsnäs kyrka. En gåfva, som hon gaf till kyrkan »i testamente», tyder också därpå. Anledningen till en sådan anordning kan endast ha varit den, att mannen redan förut var jordad i Vårdsnäs. Bro-kind ägdes nämligen vid Sofias död af hennes styfson. Hvar likbegängelsen än försiggick, säkert är att den fick högtidliga former, med sorgesamt deltagande af både fränder och underhafvande. Det var ej blott ett verksamt lif, som ändades, då Sofia Stenbock lade sina ögon till ro. Med henne bortgick också en värdig representant för ett släkte, som kände bördens och rikedomens förpliktelse. Såsom förhållandena senare utvecklades, kom hennes tid att framstå som höjdpunkten för en hel släktgrens ekonomiska styrka. De båda porträtt, som återgifva hennes drag, tyda också på att det låg personlig kraft bakom hennes verk. Denna dokumenterade sig visserligen ej såsom hårdhet eller obändigt lynne - efter hennes beryktade farbröders förebild. I stället för den stränga slottsfrun skymtar man snarare den sträfsamma husmodern, som hade sina intressen samlade i det praktiska arbetet vid herregårdarna. På en förfinad bildning gjorde hon nog inga anspråk. Hon var den landtliga matronan, som iklädde sig de kostbara smyckena för att markera sambandet med en exklusiv klass. Men hon var också den gifmilda kvinnan, som, trots det att hennes egna tankar mest sysslade med de hvardagliga tingen, likväl hade blick också för de ideella sträfvanden, som rörde sig i tiden.

Såsom närmast sörjande vid Sofia Stenbocks bår stodo de tre barn, som med henne delat arvet efter mannen - sönerna Gustaf och Carl samt dottern Anna Christina. Med all säkerhet kändes sorgen bitter, då förhållandet mellan modern och barnen varit synnerligen godt. Af dagboksanteckningar, som nedskrifvits både af Gustaf och Carl, framgår att de ståt i ständig kontakt både med hvarandra och med »morkiär», medan likartade anteckningar af mågen Gustaf Bonde tyda på att också dottern uppehållit lifliga förbindelser med det gamla hemmet¹.

Det första af fru Sofias barn, som lämnade henne, var dottern, för hvilken hon den 26 september 1647 höll bröllop å Säby, då Anna Persdotter gifte sig med friherre Gustaf Bonde _ den sedermera bekante riksskattmästaren och statsmannen, hvilken förut varit gift med Maria Elisabeth Ulfsparré². Därefter följde Gustaf Perssons

1 Gustaf Perssons dagboksanteckningar 1648-1655, införda i en tryckt almanacka (Lunds Univ. Bibl.); Carl Perssons berättelse öfver sina lefnadsöden omkr. 1646-1686 (UB, X 240 Natt och Dag); Gustaf Bondes dagbok 1643--1666 (Säfstaholm).

2 Gustaf Bondes morgongåfvobref 1647 27/9 (Säfstaholm); Sofia Stenbocks bref till Mathias Soop 1647 30/8 med inbjudan till bröllopet, som skall hållas å Säby 26/9 (Helsingfors Univ. Bibl. A I 24).

bröllop 1650, då han förmälde sig med Christina Ulfsparre, en syster till den nyssnämnda Maria Elisabeth och änka efter rikstygmästaren Johan Lilliehöök. Gustaf var mestadels bosatt å Aleby, troligen det nuvarande Alby i Botkyrka socken, medan han avancerade på ämbetsmannabanan. Carl Persson, som tillbragte en stor del af sin ungdom på de utländska krigsskådeplatserna, fick af modem år 1653 arrendera Toftaholms sätesgård, sedan han året förut blifvit gift med Benedicta Posse från Västergötland.

Sålänge fru Sofia lefde, uppehölls kontakten mellan familjemedlemmarna både genom inbördes besök och genom brefväxling. Flera gånger om året styrde sönerna och mågen sina steg till Säby, som med sitt nyinredda slott var samlingspunkten för släktingar och vänner - kanske första gången i häfderna, då det utvecklades något nämnvärdt umgängeslif vid denna gård. Dessemellan vistades »morkiär F. Sofia» långa tider i barnens hem, särskildt då några lyckliga händelser inträffade i de unga familjerna. De stora familjehögtiderna firades i regel nere vid släktgården, exempelvis jularna 1654, 1656, 1657 och 1658, då man gjorde utflykter till granngårdarna men alltid å Säby ändade det gamla året, »för hvilket Gudi en ödmjuk tack-sägelse hembars, med bön att han ett godt tillstundande år förläna ville». Ofta gjorde man också tillsamman färder till mera aflägsna bygder, till de öfriga sätesgårdarna, som behöfde tillsyn under en tid, till hufvudstaden med dess nöjen och politiska bestyr, eller till umgängesvänner, hvilkas visiter man återgäldade. På hösten 1653 flyktade Gustaf Bonde och hans hustru från Stockholm till Gustaf Persson på Aleby »och skofvade alla våra saker dädan undan pesten». Sålunda var man nästan ständigt på resor och stannade knappast mera än några månader i ett sträck på samma ställe. Fru Sofias egen rörlighet minskades gifvetvis under de sista åren, och efter midten af 1650-talet omtalas inga besök af henne, endast barnens resor till Säby. Gustaf Bonde, som representerade den största erfarenheten i farniljekretsen, var den som oftast fick taga hand om de ekonomiska uppgörelserna, då han gjorde utbetalningar till sönerna å fru Sofias vägnar eller transporterade hennes anvisningar. Både i det ena och det andra präglades umgänget af en sällsynt god samhörighetskänsla.

Då arfskiftet efter fru Sofia förrättades den 16 oktober 1661, medan syskonen ännu voro samlade å Säby efter begrafningen, tyckas ej heller några slitningar ha förekommit.

Äfven här var tydligen Gustaf Bonde - innehafvaren af rikets högsta finansiella ämbete - den utslagsgifvande fackmannen, som på ett metodiskt sätt uppdelade sterbhusets tillgångar så att »den ene den andres del i utstående skuld, utom det som honom expresse tillordnat är, intet skall vara berättigad sig att tillvälla, mycket

mindre vara förpliktad någon annans andel i gälden att betala». De sällsynt väl utformade arfshandlingarna ha onekligen öfver sig något af riksskattmästarens anda, med en utomordentlig precision och ett affärsmässigt grepp på hela uppgörelsen¹.

Uppteckningen af boet visade goda tillgångar. Visserligen funnos en hel del skulder, bl. a. till handelsmän och fabrikanter, som hade att fordra mer än 5,000 daler kmt. Tydligt var det utgifterna för begrafningen, som här figureerade. Men mot detta svarade så betydande tillgångar i obligationer, räntepersedlar och andra fordringar, att öfverskottet på de rörliga medlen lämnade enhvar af bröderna 626 riksdaler och system 313 riksdaler i behåll². Enhvar af arfvingarna åtog sig att betala vissa skulder och att tillgodogöra sig vissa fordringar. Lösören och klenoder delades genom lottkastning, och beträffande gårdarnas inventarier träffades öfverenskommelse, »att hvad vid den ena gården kan vara mindre uti boskap, afvel i spannmål och andra pertzeler, så refunderas den differensen af den andre gården, där mera befinnes».

Boets viktigaste tillgångar voro gifvetvis de stora egendomarna, som delades så att en sätesgård föll på hvarje lott. Gustaf Persson fick sålunda Haga med omkringliggande gårdar i Upland samt några gårdar i Värmland och Östergötland. Carl Persson fick öfvertaga Säby med gårdar i omkringliggande delar af Östergötland samt några utgårdar i Nerike, Värmland och Västergötland, medan Anna Persdotter erhöll Toftaholms sätesgård med omkringliggande i Småland samt enstaka hemman i Östergötland, Södermanland, Nerike och Värmland. Man följde sålunda troget den gamla splittringsprincipen och lät hvarje arftagare om möjligt få insteg i alla landskap. Ej ens de små Nerikesgårdarna kunde hållas samman.

Gårdarnas värde beräknades som vanligt efter räntan, och tillämpades dä.rvid den s. k. rusttjänstvärderingen, enligt hvilken endast spannmål, smör, järn och årliga hästar upptogos som prestationer. Sålunda uteslötos fullkomligt väsentliga delar af de ränteslag, som förekommit i fru Sofias jordabok, medan andra evalverades till »årliga hästar». Kunde full rättvisa ej ernås vid afvägningen af räntorna, så tröstade man sig med, att »hvad den ena parten mera hafver fått i spannmålsräntan, däremot hafver den andra sin fyllnad i järn- och smörräntan, etc.

I själfva verket var denna värdering endast en beräkningsgrund

1 Handlingar rörande arfskiftet 1661 16/10 finnas dels i KA (Adeln och dess gods, Natt och Dag, m. fl. samlingar), dels i UB (X 240, Stenbock), dels i Mems arkiv (Sunnerå), dels i RA (N zd).

2 En riksdaler var lika med 1 1/2 daler smt, medan en daler smt motsvarade 3 daler kmt. Enligt ofvan åberopade kalkyler skulle alltså brorslotten ha motsvarat omkring 10,000 kr. imodernt mynt.

vid fördelningen - praktisk genom sin enkelhet och sin anslutning till lagfästade bestämmelser _ men något uttryck för gårdarnas realvärde gaf den ej. Det var ej nog med att flera ränteposter voro uteslutna, utan varupriserna voro också afsevärdt lägre än de gångbara¹. En sådan gård som exempelvis Skälstorp kom på detta sätt endast upp till en räntesumma af 4 1/4 daler, medan den enligt fru Sofias jordebok räntade närmare 28 daler. Den totala räntesumman blef därför också synnerligen låg - endast 199 daler rusttjänstvärdering på hvarje brorslott och hälften på systerlotten. I realiteten kunde enhvar af bröderna påräkna 1,200 à 1,500 daler smt i årlig ränta från sina arfvegods förutom annan afkastning.

Genom en del specialuppgörelser sökte man utjämna de differenser, som kunde förekomma. Då Säby gårdsbyggnader voro bättre än de öfriga, åtog sig Säby att till Haga gård utbetala 1,000 rdr och till Toftaholm 500 rdr. Tomterna i städerna fördelades så att Gustaf Persson fick en tomt i Linköping och tre tomter i Vadstena, medan Carl Persson erhöll hufvuddelen i den s. k. Säbygården vid Stånggatan i Linköping och systemen den öfriga delen af samma gård jämte två mindre tomter i staden. Sterbhuset hade också i Norrköping en gård, som Carl Persson inlöste från samarfvingarna².

Beträffande en del gårdar, som saknades enligt de i sterbhuset befintliga byteshandlingar, skulle enhvar sträfva efter att uppspana dem och delning därefter förrättas. Särskildt reserverade de sina rättigheter till de finska godsens, som Jesper Matsson Cruus' arfvingar hade i pant, men om hvilkas inlösen eller försäljning nu ej kunde bestämmas. Till yttermera visso, »på det den ena den andras lott eller andel ej nu eller framdeles skall disputeras eller stridig göras», lät enhvar åt sig förfärdiga lika lydande lottskrifter, och skildes sålunda syskonen från hvarandra »förförda i sänjo och vänligt förstånd». Den kommande tiden fick också bevittna nya bevis på denna sänja, då syskonen äfven efter moderns död troget höllo samman i lifligt umgänge med upprepade besök och i uppoftande hjälpsamhet under ekonomiska bekymmer.

Gustaf Persson, som öfvertog Uplands-gårdarna, fick sedermera ånyo sina egendomsintressen förskjutna till Östergötland, i det han kom i besittning af den gamla släktgården Brokind. Af allt att döma hade den äldste af Per Nilssons söner, Nils Persson, besvärliga affärer. Gustaf Bonde talar i sin dagbok om huru han af svågern köpte gårdar, och huru han sedermera efter dennes död hade uppgörelser med

1 Varorna äro i arfskifteshandlingen upptagna till samma pris som fastställdes i 1686 års rusttjänstordning, d. v. s. 14 öre för en tunna spannmål, 12 öre för ett lispund smör, 1 1/2 daler för ett fat osmundsjärn och 3 öre för en årlig hästfodring. Se Linde, Sveriges Finansrätt § 216. De gångbara priserna voro åtminstone fem gånger så höga.]fr nedan sid. 357.
2 Bref 1661 16/10 (N 2 d).

sonen Nils Nilsson¹. Äfven Gustaf Persson fick räcka sin halfbroder en hjälpare hand, och förbereddes genom dylika transaktioner den gamla släktgårdens öfverlåtelse. Redan före Nils Nilssons död inköpte Gustaf Persson Brokind, där han bodde åtminstone så tidigt som 1673, då han väntade besök af konungen och drottningen². Utan strider fick han dock ej behålla gården, då den definitivt tilldömdes honom först efter en process med Helena Jacobsköld, en brorsdotter till Nils Perssons hustru³.

Å Brokind bodde Gustaf Persson sedermera ända till sin död 1694. Genom hans dotter, som var gift med presidenten Henrik Georg Falkenberg, kom gården, som ditintills så ofta varit underkastad hastiga förskjutningar och underliga öden, äntligen till en släkt, där den i mer än 200 år fick stanna. Först i våra dagar har Brokind genom försäljning afyttrats -- efter en arfskontinuitet af enastående längd, i det att gården ända från Bo Jonssons tid så godt som utan afbrott gått i arf från den ena släkten till den andra. Det är icke många svenska gårdar, om hvilka man kan säga detsamma.

Redan några år efter Sofia Stenbocks död gick hennes mäktige svärson hädan, då nämligen Gustaf Bonde afled 1667, sedan han samlat en betydande förmögenhet och bl. a. också förvärfvat gårdar i Wist socken. Efter mannens död bodde Anna Persdotter på någon af sina stora egendomar eller i det palats vid Riddarhustorget i Stockholm, som mannen uppbyggt och som än i dag under namn af Stockholms gamla rådhus kvarstår som ett af de märkligaste byggnadsminnena från storhetstiden. Hennes eget arfvegods Toftaholm ingick tillika med flera andra sätesgårdar i det fideikommiss, som hon på 1680-talet stiftade för sin son, grefve Carl Bonde till Björnö, och som ännu i våra dagar tillhör hans släkt. Hon afled 1692 och jordfästes i Riddarholmskyrkan i konungens närvaro. I Bondeska grafkoret i Spånga kyrka bevarar ett epitafium hennes namn⁴. Med all säkerhet var Anna Persdotter en myndig fru - stolt både öfver sina egna och sin mans anor och förbindelser. När hon gick bort, hade hon visserligen fått anledning reflektera öfver tingens förgänglighet, då hennes broder Carl Persson liksom så många andra af hennes stånd redan hemsökts af ekonomiska olyckor. Men Gustaf Bondes änka och Sofia Stenbocks dotter hade nog saknat anledning att för sin egen person tillämpa lärdomarna från den nya tid, som tågade in.

1 Anteckning 1655 15/0 att Gustaf Bonde köpte Boo gård af Nils Persson, som aflade ett besök hos svågern; efter Nils Perssons begrafning 1659 nämnes Nils Nilsson flera gånger.

2 Bref 1673 15/9 till Sten Bielke (RA Bielkesaml.).

3 Kungl. Maj:ts dom 1684 "/12 (Lunds Univ. Bibl. Löberödsaml.).

4 I Carl XI:s almanacka (utg. af Sune Hildebrand 1918) säges uttryckligen, att »begrafningen» förrättades i Riddarholmskyrkan 1692 9/10. Epitafiet i Spånga omtalar ej hennes dödsdag, endast mannens och hans första hustrus.

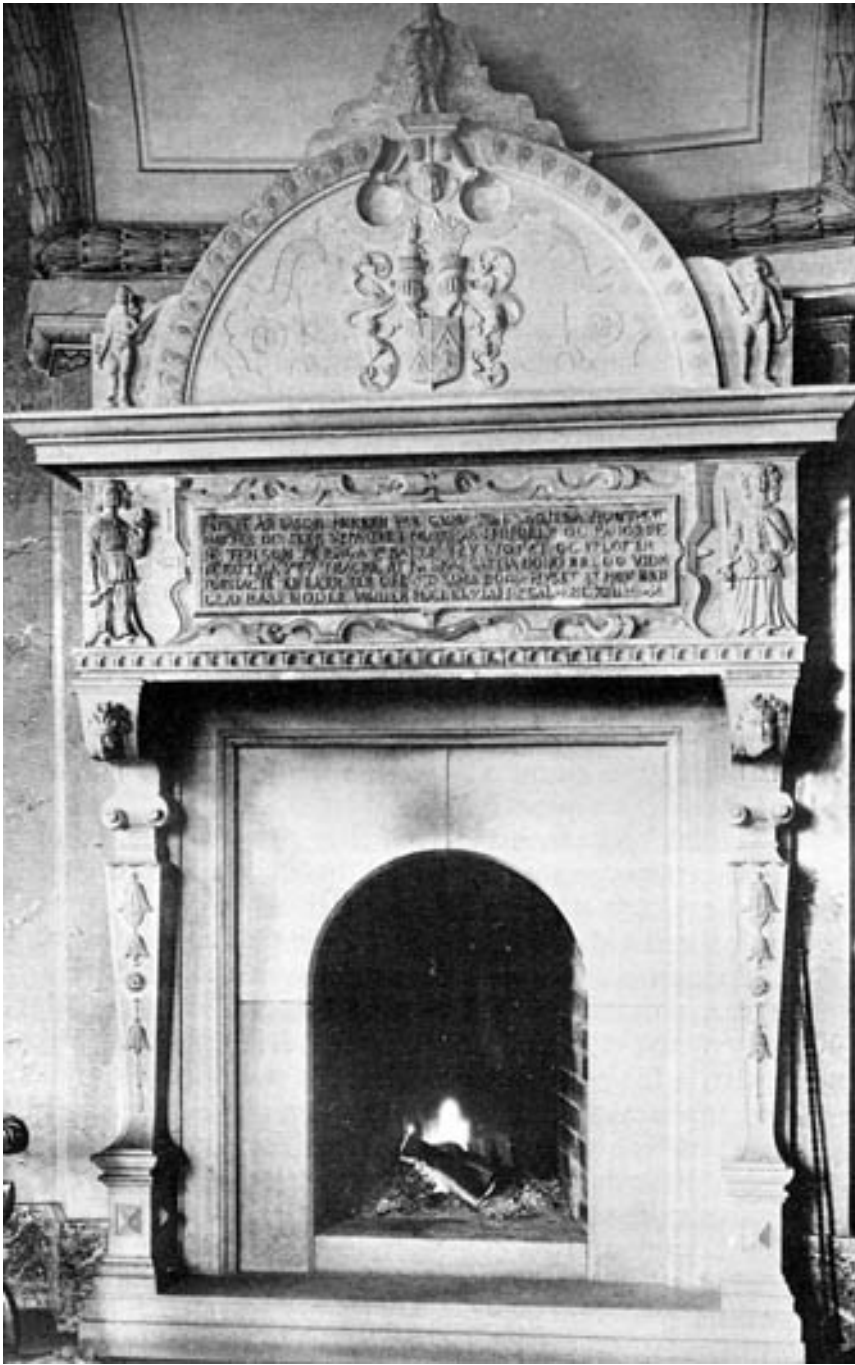
GÅRDSFÖRVALTNING OCH LEFNADSFÖRHÅLLANDEN

I samma mån Säby af sina ägare kom att betraktas som centralpunkten för ett godskomplex, blef också dess förvaltning föremål för ett lifligare intresse och en mera lefvande omtanke. Uppenbarligen daterar sig denna förändring från slakten Natt och Dags tillträde till gården, då den skönjes redan i Johan Månssons åtgärd att välja Säby till morgongåfva åt sin hustru Anna Eriksdotter. Vid detta tillfälle var det dock endast några få utgårdar, som medföljde. När Måns Johansson några år efteråt också använde Säby som morgongåfva, fick däremot området en mera vidsträckt omfattning, som tydde på att gårdens ställning som centralpunkt blifvit ännu skarpare markerad. Så följde några årtionden efteråt Säbys definitiva upphöjande till sätesgård, då Nils Månsson bosatte sig vid gården och därmed inledde en ny period i dess historia.

Den uppryckning af gårdsförvaltningen, som dessa förändringar föranledde, stod också i samband med de rörelser inom näringslifvet, som under ifrågavarande tidrymd kunna iakttagas.

Det är framförallt Gustaf Vasas regering, som härutinnan bildar epok, då han vidtog verksamma åtgärder för att höja det ekonomiska lifvet. Om också hans praktiska sträfvan närmast yttrade sig som ett försök att öka kronans inkomster eller att i statens hand samla en stor del af näringsverksamheten, så hade han likväl öppen blick också för det enskilda initiativets betydelse och insatser på detta område. Från hans tid datera sig de första planmässiga anstalterna för järnhandteringens uppblomstring, och äfven åt öfriga industrigrenar ägnade han omtanke. Utrikeshandeln sökte han omlägga, och jordbruksdriften var föremål för hans landsfaderliga nitälskan på flerahanda sätt. Icke minst betydelsefullt var det stöd, han förlånade rikets främsta stånd genom att gifva frälsemännen rätt att från kyrkan återbördade de af deras förfäder donerade godsens. Därigenom eggades deras intresse för jorden och stärktes deras ställning såsom en exklusiv klass, speciellt ägnad att genom en rationell stor-drift föra jordbruket upp på ett högre plan.

Det är också tack vare Gustaf Vasas genomgripande nydaning af statsförvaltningen som man under denna period börjar få någon klarhet beträffande afkastningen och de kamerala förhållandena vid de otaliga gårdarna i vårt land. I samband med införandet af ett planmässigt räkenskapsväsen lät nämligen konungen upprätta de »första offentliga jordaböckerna och skattelängderna, upptagande

25. Spisel från gamla slottet å Bjärka-Säby.
Nu i nya slottet. Foto 1920.

för hvarje gård den ränta eller skatt som beräknades utgå. Den äldsta jordabok för Östergötland, där gårdar i Wist sålunda återfinnas, hänför sig till år 1544¹. Jämte räkningarna för årliga räntan framträda också efterhand tiondelängder, mantalslängder och uppborädräkningar för tillfälliga gårdar och hjälper, ägnade att belysa de ekonomiska förhållandena.

De äldre jordaböckerna äro visserligen ej för frälsegårdarna så fullständigt upplysande, då de nämligen endast afsågo den till kronan utgående räntan, men efterhand som nya skatter fingo en vidsträcktare räckvidd kommo äfven frälseegendomarna med i skattelängderna. Vid extra hjälper och gårdar skulle sålunda adelns bönder deltaga åtminstone med hälften mot skattebönderna. .

Dessutom hade statsåtgärderna en fostrande återverkan på de enskilda jordägarne såtillvida, att det äfven vid deras förvaltning af jord och egendom kom att framträda ett behof af bokföring och registrering. Rusttjänsten utgick efter gårdarnas räntor, och vid uppboräden från sina landbönder togo herremännen kronans beskattningsprinciper till förebild. Sålunda skapades för olika syften en upptaxering, som var ägnad att skärpa planmässigheten i hela egendomsförvaltningen, samtidigt med att den gaf kommande tider material till belysning af gårdarnas historia. Visserligen gjordes under Gustaf Vasas tid endast början till detta arbete, men hvad som därunder åstadkoms var tillräckligt omfattande för att innebära en fullkomligt epokgörande nyhet. Ju längre tiden sedermera led, desto vanligare blef det, att jordägarne läto upprätta specificerade förteckningar öfver sin fasta egendom och sina inventarier, icke endast för rättsliga syften - vid byten, arfskiften och taxeringar - utan också i rent affärsintresse såsom beräkning öfver tillgångarna.

Det är dylika förteckningar, som här ofvan åberopats vid redogörelsen för Säbyherrarnas besittningar i olika provinser. Den äldsta till vår tid bevarade förteckning, där Säbygårdarna återfinnas, är -- om man bortser från morgongåfvobrefven af äldre datum - den jordabok öfver Natt och Dagska egendomar, som i sin nuvarande form tyckes vara nedskrifven omkr. 1571, men tydligen är grundad på uppgifter från 1550-talet². Vid flera tillfällen läto herrarna till Säby sedermera upprätta likartade register, som stannade kvar på gården ända till dess att hela Säbyarkivet vid midten af 1800-talet öfverlämnades till ett offentligt bibliotek. Tack vare dessa register kunna vi också få en tämligen god inblick i Säbykomplexets omfattning och utveckling under denna period, hvarvid dock äfven de offent-

1 KA Östergötl. Handl., 1544 n:r 8.

2 X 240 N. Om denna och följande källor, se ofvan under respektive biografier samt nedan sid. 333.

liga jordaböckerna och skattelängderna lämna supplerande upplysningar af värde.

Af Måns Johanssons morgongåfvobref synes framgå, att komplexet på 1520-talet omfattade Säby jämte Bjärka, Götörp, Ingetorp, Karsnäs, Klint, Stora och Lilla Ringetorp, Ringsnäs, Skälstorp, en gård i Styfvinge, en gård i Hofvetorp, en gård och en tomt i Torpa samt anläggningarna vid Skorpa ström-således ungefär samma gårdar, som föllo på familjen Bylows lott 1455 och som 1509 uppräknas vid arfskiftet efter Ermegård Bylow. Den enda skillnaden är, att Klint och Hofvetorp icke nämnas 1455 och att Jordstorp icke förekommer i Måns Johanssons bref. Denna bristande öfverensstämmelse torde -- såsom redan förut antydts - i fråga om Klint och Jordstorp förklaras däraf, att gårdarna vid det tillfälle, då de saknas i förteckningen, brukats under andra gårdar i komplexet och således i båda fallen verkligen sammanhört med Säby, medan Hofvetorp såsom förvärfvadt af Ficke Bylow ej ingick i arvet från Bo Jonsson. En »tomt vid Torp», som ger kornränta till skillnad från »en gård i Torp», som ger smör och penningar, är tydligen uppodlad på det gamla Torpa-området och ursprunget till en af de senare Torpagårdarna. Det är sålunda högst sannolikt, att komplexet i Wist socken vid Måns Johanssons tid hade ungefär samma omfattning som vid midten af föregående århundrade.

Nästa gårdsförteckning - den omkr. 1571 nedskrifna - ger för första gången åt Säby en markerad ställning såsom sätesgård. Det är under mellantiden som Nils Månsson tagit gården till sin bostad. Säterifriheten, som infördes vid konung Eriks kröning och som innebar, att adelns sätesgårdar skulle vara befriade från rustning, blef också ägnad att ytterligare skilja Säby från de öfriga gårdarna.

I öfrigt intaga gårdarna ungefär samma ställning som förut, då alla återfinnas med undantag af Ingetorp och Klint. Den förra inräknas efter denna tid endast bland torpen - antagligen beroende på den afsöndring som Måns Johansson företagit 1550, då han bortbytt delar af gården till Lasse Tidemansson. Klint däremot hade vid arfskiftet efter Måns Johansson fallit på Erik Månssons lott och tillhörde vid denna tid Sten Banér, som var gift med Margareta Grip på Bro, Erik Månssons enka. I Margareta Grips bok omtalas den som »en enstaka gård i skog och fåmark», gränsande intill Grebo socken. Torpa räknas nu som två gårdar, af hvilka den ena, att döma af räntan, är identisk med den »tomt», som omtalas i Måns Johanssons morgongåfvobref.

Förteckningen från omkr. 1580 ansluter sig på det närmaste till den förra. Nyttillkomna på Säbykomplexet äro Landamäro och Fallemo jämte ytterligare två gårdar i Torpa. Förstnämnda gård har Nils Nilsson tillbytt sig 1578, och Torpagårdarna har fru Karin 1571 införlifvat med egendomen, såsom ofvan omtalats. Hela antalet

107

Torpagårdar är dock endast tre, sannolikt beroende på att den forna »tomten» icke som gård betecknades. Fallemo, som ej alls förekommer i de officiella jordaböckerna eller tiondelängderna före denna tid, är nog som hemman upptaget å Säbys ägor eller å Torpaområdet enligt en senare jordransakning¹. Endast vid räkningen öfver Elfsborgs lösen 1571 nämnes »enkan i Fallemo» strax efter fru Karins bönder i Torpa. Af de båda Ringetorpsgårdarna räknas nu Lilla Ringetorp såsom hemman, medan Stora Ringetorp betraktas som torp.

Kommer så 1619 års förteckning öfver Per Nilssons fäderneärfda gårdar, hvari resultatet af Nils Nilssons omfattande förvärf helt och hållet framträder. Vid sidan om de förut nämnda gårdarna upptages nu det från kronan tillbytt Hållingstorp samt de likaledes förvärfvade 5 gårdarna i Hofvetorp och ytterligare en gård i Styfvinge. Torpa räknas nu definitivt som 4 gårdar, trots det att intet nyförvärf omtalas efter 1571 mer än af en utjord mellan Bjärka och Torpa, som Nils Nilsson inköpt.

Såsom själfständiga hemman framträda nu också en del gårdar, som tydligen af Nils Nilsson upptagits, eftersom de icke förekomma i jordaböcker eller skattelängder före denna tid. Så är förhållandet med Ebbetorp, som afsöndrats från Styfvinge, samt Jordstorp, Dals-hult och Gasarp, hvilka tillhörde domänen redan på Bo Jonssons tid och sedan dess kvarstannat i komplexet, fast de icke omtalats i handlingarna efter medeltidens slut. Tydligen ha de under mellantiden brukats under någon af de närliggande gårdarna. Gasarp kallas uttryckligen torp under Säby i förteckningen från omkr. 1580. I stället har nu Bjärka försvunnit från hemmanens antal och inrangerats bland torpen.

Per Nilssons morgongåfvobref 1624 upptager samma gårdar som 1619, men dessutom Mårdstorp (Mårtenstorp), som troligen afsöndrats från Hållingstorp och nu kallas hemman, medan det i äldre förteckningar endast kallats torp.

I en redogörelse för arfskiftet efter Per Nilsson 1640 återfinnas under Säbykomplexet samma gårdar som 1624 med undantag af Jordstorp, Ebbetorp och de båda Ringetorpsgårdarna, hvilka ej specificeras, men förmodligen inbegripas under en gemensam beteckning »4 torp».

I uppgiften om barnens arfslotter påträffas nu också gården Klint, som är identisk med det hemman i Wist socken, som tillhört Måns Johansson och därefter varit förenadt med Brokind. Då sistnämnda gård genom arf öfvergått till Nils Nilsson och från denne till Per Nilsson, har tydligen Klint vid arfskiftet efter den sistnämnde afskilts från Brokind för att åter förenas med Säby.

I Sofia Stenbocks jordabok 1651_, där alla gårdarna äro i mantal

1 Utdrag ur 1680 års jordaransakningsprotokoll rör. Carl Perssons gårdar (N 2 d).

satta, hafva ytterligare tillkommit de två gårdar i Vässentorp, som hon förvärfvat, jämte en gård i Bäck, som var upptagen på Hofvetorps ägor. Dessutom omtalas en åkerlycka, som enligt senare uppgifter låg invid kyrkan. Klint, som hänföres till Svinstad (Bankekind) socken, säges vara lämnadt Gustaf Bonde i vederlag. Då de nyssnämnda 4 torpen från 1640 års förteckning nu återtagit sin karaktär af hemman, men i stället Landamäre försvunnit såsom själfständig gård, uppgår de i mantal satta utgårdarnas antal till 28, omfattande ZI 3/_, mantal.

Slutligen ha vi jordaregistret vid arfskifteshandlingarna 1661, där resultatet af Sofia Stenbocks nydaningsarbete definitivt föreligger. Samma hemman som i 1651 års jordabok upptagas här såsom i mantal satta, med undantag af St. Ringetorp och Mårdstorp, som ingå bland sätesgårdens lägenheter, samt Bäck och Ebbetorp, som kallas torp utan mantalssättning. Själftva mantalet har för vissa gårdar också reducerats för att hålla det hela så lågt som möjligt. Efter de fyra nyssnämnda hemmanens omplacering är de i mantal satta utgårdarnas antal endast 24, såsom framgår af följande jämförelse:

Under rå och rör:	1651 Antal	Mantal	1661 Antal	Mantal
Torpa	4	4	4	4
Göttorp	1	1	1	1
Hållingstorp	1	1	1	1
Skälstorp	1	1	1	1
Jordstorp	1	1/2	1	1/8
St. Ringetorp	1	1/2	-	
Lilla Ringetorp	1	1/4	1	1/8
Mårdstorp	1	1/2	-	
Fallemo	1	1/2	1	1/4
Gasarp	1	1/2	1	1/8
Dalshult	1	1/2	1	1/8
Utom rå och rör				
Hofvetorp	6	6	6	5
Bäck	1	1/4	-	
Vässentorp	1	1/2	1	1/4
Vässentorp	1	1	1	1
Karsnäs	1	1	1	1/2
Ringsnäs	1	1/2	1	1/2
Styfvinge	2	2	2	2
Ebbetorp	1	1/4	-	
Utgårdar	28	21 3/4	24	17

Hela mantalet på de 24 utgårdarna har sålunda år 1661 endast beräknats till 17, hvilket dock icke inneburit någon slutgiltig reglering, eftersom samma gårdar i våra dagar omfatta 18 1/4 mantal. I hvarje fall har egendomen varit ungefär lika stor som det nuvarande Bjärka-Säby, fast själfva gårdarna ej äro alltigenom identiska.

Att med bestämdhet följa skiftningarna i torpens antal och omfattning är synnerligen svårt, då de ej upptagits i alla förteckningar och då gränsen mellan hemman och torp vid denna tid var tämligen flytande. Både i officiella och enskilda jordaböcker räknades ett ställe ibland som »hemman» ibland som »torp». Vid somliga torp betalades räntor af brukaren liksom vid hemmanen, medan andra donerades till handtverkare eller utlämnades mot vissa dagsverken.

I förteckningarna omkr. 1571 och 1580 upptagas bland »torpestäder och ånger» under Säby: Ingetorp, Gasarp, en utjord under Gasarp, Stora Ringetorp, Pinnerum, Drängsmåla samt Skorpa ström med såg och mjölkvarn. I 1619 års förteckning äro några af dessa torp förändrade till hemman, men i stället hafva bland torpen tillkommit Dala, Jonsäter, Mumsmålen, Tjugmålen, Mårdstorp, Brommetorp, Sätra och Bjärka. Då Mårdstorp enligt 1624 års morgongåfvobref förvandlats till hemman, äro i stället Borsebo och Barksved nytillkomna bland torpen detta år.

Dala och Ingetorp saknas också 1624 liksom i de följande förteckningarna. Dessa gårdar, som ända sedan medeltiden tyckas ha sammanhört med Säby, men legat afskilda från komplexets hufvuddel, hafva under mellantiden öfvergått till Sturefors, förmodligen under de bytesuppgörrelser, som Per Nilsson hade med Gabriel Oxenstierna. I senare jordaböcker upptagas de som hemman under Sturefors. I stället omtalas i Sofia Stenbocks jordabok ett ytterligare antal nya torp, såsom Åkroken, Hästemon, Lilla Fallemo och Landamärestorp i trakterna kring hufvudgården samt I-Ijortkälla vid sidan om Borsebo på Styfvinge ägor. De flesta af dessa torp upptagas också i en längd för kyrkliga pålagor 1648, där hvarje torp räknas som 1/4 hemman eller ännu mera, så att Säbykomplexets hela mantal uppgår till 28 af socknens 76 mantal¹.

Den märkligaste förändringen i jordabokshänseende under denna period är afhysningen af de gamla gårdarna Bjärka och Landamäre. Det ställe, som en gång var en af hufvudorterna i trakten och sätesgård för den mäktige Bo Jonsson, tyckes ha varit bebodt ännu år 1581, men kallas däremot i 1582 års jordabok för öde och säges i den därpå följande jordaboken vara af Nils Nilsson lagdt under sätesgården Säby². Afhysningen af Bjärka har sålunda skett ungefär vid denna tid. Senare tyckes det ha varit brukadt som torp, då det i jordaböckerna några år efteråt kallas »Bjarkatorp» och då det i 1619 års förteckning inräknas bland hufvudgårdens »ladegårde och torp». I en längd från 1631 säges det vara »till äng lagdt».³

¹ Längd 1648 11/5 1 Wist kyrkoafkiv (VLA).

² KA Östergötl. Handl. 1581 n:r 7, 1582 n:r 12, 1583 n:r 6.

³ KA Östergötlands Verificationer 1631, f. 1049 v.

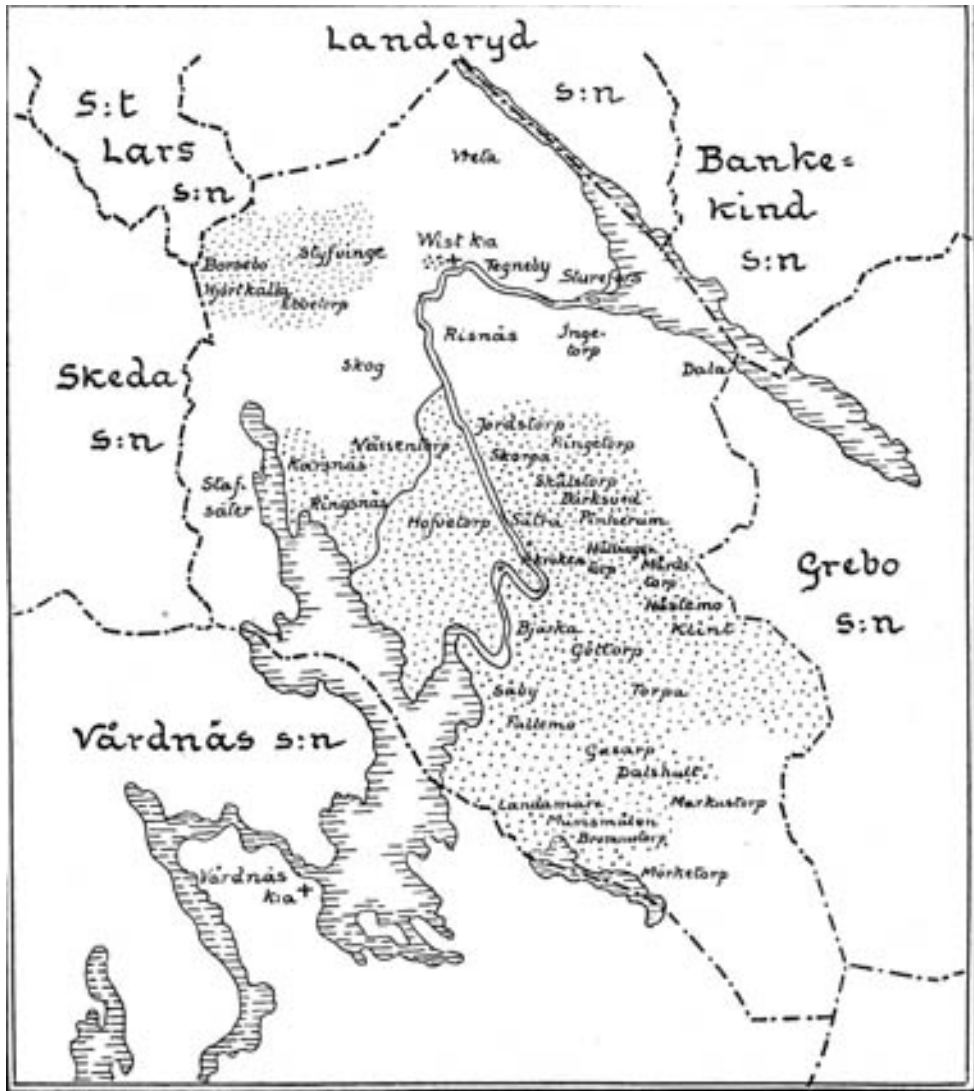

26. Måns Johanssons gårdar i Wist omkr. 1530.
Prickadt område. Namn moderniserade. Kartan uppr. 1924.

Landamäret, vars ställning under äldre tider var växlande, tyckes först i Sofia Stenbocks dagar ha blivit definitivt afhyst. Visserligen är i räkningen för årliga räntan antecknad, att gården var öde 1615¹, och visserligen inräknas den 1631 bland »öde och förbrände hemman» samtidigt med att den säges vara »lagd till äng»². Men då den både i 1624 års morgongåfvobref och i arfsuppgörelsen 1640 upptages bland

1 KA Östergötl. Handl. 1615, n:r 10.

2 KA Östergötlands Verificationer 1631, f. 1049 v. m. fl.

27. Sofia Stenbocks gårdar i Wist omkr. 1650.
Prickadt område. Namn moderniserade. Kartan uppr. 1924.

gårdarna såsom 1/2 hemman med angifven ränta i smör och årliga hästar, har den nog också varit bebodd. Först i 1651 års jordabok nämnes Landamäre jämte Bjärka bland lägenheter under Säby. En jämförelse mellan gårdsförteckningarna vid olika tider ger alldeles uppenbart vid handen, att jämsides med komplexets utvidgning hela rörelsen vid egendomen betydligt stegrats genom nyodling och hemmansbildning. Antalet gårdar har sålunda efter 1520-talet ökats från 14 till 29, samtidigt med att också allt flera torp upptagits

till brukning. Trots det att dessa siffror icke äro belysande för själfva jordbrukets ställning, för hvars bedömande man under denna tid saknar tillförlitligt material, så tyda de dock på att åtminstone en extensiv utveckling försiggått. Samma förhållande skönjes också i siffrorna för de räntor, som gårdarnas ägare uppburo af sina landbönder. Dessa räntor, som frälsemännen ägde indrifva af sina underlydande liksom kronan uppburo skatter af krono- och skattebönder, stodo gifvetvis i en viss relation till gårdarnas afkastning.

Så långt aflägsna som en mängd egendomar voro från sätesgården, kräfdes en god organisation för att få räntorna vederbörligen inbetalda. Vanligen voro de stora domänerna indelade i rättaredömen, afpassade efter landsdelar och naturförhållanden. Måns Johansson hade sålunda ej mindre än 32 rättaredömen för de vidsträckta domäner, som lågo under hans värjo, såsom närmare framgår af den i Bil. A här nedan (sid. 333) återgifna förteckningen, där rättaregårdarna äro särskildt markerade. Tillsynen och uppbörden omhänderhades af rättare eller fogdar. Att det var en svår uppgift ej blott för fogden utan också för godsherrn själf att utkräfva böndernas prestationer, därom synas de ofvan anförda brefven från konung Gustaf till Måns Johansson bära nogsamt vittnesbörd.

Huru mycket Säbyherrarna uppburo af gårdarna i Wist socken under dessa tider är svårt att säga. Då de ränteuppgifter, som återfinnas i morgongåfvobref och skifteshandlingar, närmast äro att betrakta som beteckningar för gårdarnas storlek, gifva de ej alltid exakta tal för den verkliga uppbörden, hvilken nog var mera mångsidig än dessa uppgifter låta påskina. På 1500-talet, i Måns Johanssons jordabok såväl som i Nils Nilssons arfvegods-förteckning från omkr. 1580, omtalas spannmål, smör, ål och ängpengar såsom levererade från gårdarna i Wist. Senare, då rusttjänstordningarna räknade med fixa räntetal, blefvo spannmål, smör och årliga hästar den stående beteckningen för prestationer från dessa gårdar, medan däremot järn icke därstädes kunde levereras. Redan i 1619 års arfskifteshandling äro räntorna begränsade till dessa tre poster, som sedan återfinnas vid arfsuppörelserna 1640 och 1661.

Mellan de båda sistnämnda åren ligger Sofia Stenbocks jordabok med dess långt mera detaljerade uppgifter, som tyda på att de verkliga räntorna här äro återgifna. Då »årliga hästar» ej alls därstädes nämnas såsom levererade från någon gård i Wist, och då totalvärdet af räntorna enligt jordaboken är långt större än enligt arfskifteshandlingarna, ger detta ett otvetydigt bevis för att skifteshandlingarnas räntetal endast äro beteckningar för ett minimum af prestanda efter hvilket gårdarna skulle värderas.

Att räntorna efter hand ökades är tämligen påtagligt. I samma mån staten af skattebönderna utkräfdes nya gärder och hjälper, använde

sig också frälsemännen af sin rätt att i motsvarande grad pressa sina landbor med nya pålagor. Jämsides med fixeringen af vissa räntor såsom värdebeteckningar fortskred sålunda den reella utvidgningen af ränteposterna.

Söker man i penningvärde mäta prestationerna vid olika tider, så framträder ökningen i den på ägaren fallande afkastningen synnerligen skarpt, äfven om man endast har de nyssnämnda normalbeteckningarna att tillgå för en jämförelse. På 1520-talet gåfvo 14 gårdar i Wist socken i ränta omkr. 23 tunnor spannmål, 20 lispund smör, 4 lispund ål och 5 mark ängepenningar, hvilket allt icke kan värderas till mera än 100 mark¹. Hundra år efteråt däremot lämnade - enligt 1640 års skifteshandling - 27 gårdar eller torp 151 tunnor spannmål (338 daler), 9 lispund smör (14 daler) och 126 årliga hästar (43 daler), allt i värde motsvarande omkr. 395 daler s:mt, d. v. s. närmare 1,600 mark. Medräknas endast samma 14 gårdar som på 1520-talet, torde summan i hvarje fall uppgå till omkr. 950 mark. Äfven om man tar hänsyn till penningvärdets fall, är ökningen anmärkningsvärd. Än mera frapperande blir skillnaden, om man räknar med de verkliga räntorna, i det 29 gårdar enligt Sofia Stenbocks jordabok 1651 gåfvo omkr. 200 tunnor spannmål (470 daler), 14 lispund smör (23 daler) samt prestationer i fodernötsoxar, får, lamm, höns och ägg till ett värde af 58 daler och penningaräntor till omkr. 38 daler, alltså sammanlagdt 589 daler s:mt eller 2,350 mark. Ägarens skatteuppbörd af Wistgårdarna hade sålunda, i penningar angifven, mångdubblats under dessa år, tack vare komplexets utvidgning och ökade räntor från de särskilda gårdarna.

Under de år, som ligga mellan 1580 och 1640, hafva de flesta gårdarna äfven fått sina standardräntor fixerade. Redan i 1619 års arfskifteshandling är Säby upptagen till 50 tunnor spannmål-ett belopp som sedermera kvarstår i de följande taxeringarna utan att någon som helst ny räntepost tillkommer på sätesgården. De öfriga gårdarna ha också i regel vid denna tid sina hufvudräntor fastslagna i spannmål (råg och korn) eller smör, och tillväxten under den följande tiden afser mestadels specialposter - hvete, kreatur, ägg och hvarjehanda penningräntor. År 1651 är den högst taxerade gården gifvetvis Hofvetorp, hvars mångsidiga räntor värderas till ej mindre än 142 daler s:mt, medan sätesgårdens 50 spannmålstunnor endast anses värda 112 daler. Därefter komma de fyra gårdarna i Torpa med 97 dalers ränta, två gårdar i Styfvinge med 47 daler, Skälstorp med närmare 28 daler, Karsnäs med 21 daler, Vässentorp, Göttorp och Hällings- torp med närmare 20 daler hvardera. Spannmålsräntan är fullkom-

1 Värde på 1520-talet är kalkyleradt efter Forssell (Sveriges inre historia), som beräknar värdet för samma kvantiteter vid utförelse 1559 till omkr. 130 mark. Värden 1640 och 1651 efter prisuppgifter i Sofia Stenbocks jordabok. Jfr nedan sid. 357.

ligt dominerande vid så godt som alla gårdar, och smör utgår blott från smågårdar, sådana som Jordstorp, Ringetorp, Mårdstorp m. fl. Den stegring i räntebeloppen, som kan iakttagas både för de särskilda gårdarna och för komplexet i dess helhet, får emellertid icke endast betraktas som ett utslag af frälsemännens benägenhet att använda sig af statens skattepålagor för att hårdare pressa de egna landbönderna. Ytterst möjliggjordes ränteförhöjningen genom jordbruksdriftens rationalisering, som visserligen skred långsamt framåt under dessa tider, men som i hvarje fall tog sig uttryck i ett förbättrad tillgodogörande af de förefintliga resurserna. Jämsides med att komplexet utvidgades till att omfatta flera brukade gårdar, är det alldeles tydligt, att också ett större utbyte kunde erhållas af hvarje särskild gård. I en ökad afkastning för brukaren låg förutsättningen för de ökade räntorna till jordägaren.

Vid hvilken tid de kraftigaste åtgärderna vidtagits för att få denna förändring genomförd är svårt att bestämdt säga, men då man får ett utprägladt intryck både af Nils Nilssons och Per Nilssons verksamhet för komplexets konsolidering, lider det intet tvifvel, att dessa herrar också för gårdens rationella skötsel och administrationens förenkling gjort de anordningar, som tidsförhållandena kräfd. Det är också under deras tid, som den antydda ökningen i räntebeloppen och systematiseringen af prestationerna starkast framträder.

Någon revolutionerande omdaning innebar dock icke denna utveckling och någon hög ståndpunkt intog jordbruket icke ännu vid denna tid. Visserligen sträckte sig verkningarna af Gustaf Vasas nydaningsarbete äfven till jordbruksområdet och visserligen sparade konungen icke på befallningar, råd och förmaningar hvarken till sina egna fogdar vid förvaltningen af kronans många egendomar eller till frälsemän och bönder i olika landsändar. Men att omskapa häfdvunna metoder och föreställningar var icke lätt.

Huru jordbruket efter hand utvecklades vid Säbygårdarna kommer i en särskild afdelning af föreliggande skriftserie att närmare skildras. Det finnes därför intet skäl att här ingå på de viktiga spörsmålen om formerna för jordens uppodling vid denna tid, om skiftesbruket och åkerns häfdande, om sädesslagen och skördarnas storlek, om boskapskötseln och kreatursstammen, om arbetsorganisationen och arbetarnas ställning. Det må vara nog att påpeka, att godsanhopningen med all säkerhet hade en viktig uppgift att fylla vid jordbrukets modernisering och att ägarens personliga intresse af en ökad afkastning i långt högre grad än böndernas insatser var förutsättningen för de reformer, som genomfördes. Gustaf Vasa hade nog all anledning att vid allmogens klagomål öfver svåra tider svara dem, att de häfdade sin jord illa, höllo gästabud och alltför många helg-

dagar samt sålunda själfva orsakade sin fattigdom? Samma ord kunde visserligen också riktas till många af herremännen, men med sina större resurser och sin rikare erfarenhet hade dessa bättre betingelser för att tillgodogöra sig nya rön. Liksom under äldre kulturskeden så var det äfven nu det aristokratiska folkelementet, som tog ledningen vid jordbrukets utveckling. Och kanske gällde detta i alldeles särskild grad herrarna till Säby, som ägnade hela sin tid åt egendomarnas skötsel. Ej blott med hänsyn till storgodsets konsolidering, utan också med hänsyn till brukningens detaljer har man all anledning antaga, att Nils Nilsson och Per Nilsson likaväl som den kloka Sofia Stenbock ha förstått tillgodose sina egna intressen på ett sätt, som också varit själfva jordbruksnäringen till fromma.

Någon annan näringsverksamhet än jordbruk och boskapsskötsel uppdröfs icke å de gårdar, om hvilka här är fråga. Visserligen var denna tid för det industriella arbetet i vårt land en viktig brytningsperiod, då man började vid större anläggningar drifva tillverkning af industrialster. Men i regel förlades dessa företag till platser, som hade lämpliga kraftkällor i starka vattenfall, eller till städer, som på grund af sitt läge hade förutsättningar att kunna underlätta varornas afyttring. Sålunda upparbetades i Östergötland bl. a. Finspångs bruk _ anlagdt redan på 1500-talet, men rationellt drifvet först genom Louis De Geer i midten af följande århundrade - samtidigt med att de gamla koppargrufvorna vid Åtvidaberg blefvo föremål för beaktande. Äfven Norrköping började nu gå en mera lysande framtid till mötes just på grund af de goda förutsättningar för industriell verksamhet, som vattenfallen erbjödo.

De herrar, som disponerade vattenkraften i Stångån, saknade nog både intresse och förmåga att vid Säby etablera någon storindustri. Sedan gammalt fanns en mjölkvarn vid Skorpa, och äfven en såg omtalas vid denna tid, men huruvida några alster där bereds för afyttring utom gården är ej bekant. Skogshandteringen låg ännu i sin linda öfverallt i landet, och då under 1600-talet en trävaruexport började uppdrivas, gick den från trakter, som hade ett tjänligare läge och bättre förutsättningar i öfrigt för en rationell stordrift. Vid Bosholmen anlades också en kvam, som vid midten af 1600-talet - då den var utsatt för åverkan af Ture Oxenstierna - sades vara uppbyggd »i mannaminne». Vid de öfriga fallen ha däremot inga anläggningar funnits. Jämför man denna tid med Bo Jonssons rege- mente, så är det tydligt, att vattenkraften ej blef utnyttjad i på långt när samma utsträckning som under drotsens starkt koncentrerade företagarverksamhet.

Byggnadssättet vid gårdarna började vid denna tid undergå. för-

1 Gustaf I:s Reg. 1546 s. 30, 1552 s. 258, 1555 s. 262.

bättringar. Om slottets uppförande under Per Nilssons och Sofia Stenbocks tid är redan taladt. För utförande af detta arbete anlätades mestadels gårdens eget folk eller de handverkare, som herremännen hade rätt att hålla vid sina gårdar. Att arbetet fortgick också flera år efter det att fru Sofia ristat anlaggsåret på sitt slott, framgår af ett förläningsbref, som hon 1651 utfärdade för snickaren Olof Nilsson. Denne fick nämligen för sin och sin hustrus lifstid hemmanet Dalshult i förläning mot skyldighet »att uppehålla arbetet här vid gården så mycket som på stenhuset felar jämväl annat som kan förefalla och honom tillstår att göra».¹

Om lefnadssättet vid Säby under den långa tidsperiod, som i sig innefattar så betydelsefulla faser af vår historia, lämna de bevarade handlingarna endast undantagsvis några antydningar. I samband med beräkningar rörande Sofia Stenbocks inkomstkällor äro här nedan (sid. 364) några reflexioner utformade rörande lefnadsvanor och ekonomiska förhållanden under denna tid, men det är endast hopkonstruerade data utan någon prägel från de handlande personernas egen tankevärld. Ända sedan 1500-talets midt, då Nils Månsson först gjorde Säby till sätesgård, har gifvetvis här - liksom vid andra högadliga gårdar - utvecklats ett sträfsamt lif under omväxling med de stora högtidernas förströelser. Då emellertid inga bestämda hållpunkter finnas för några slutsatser, får fantasien drifva sitt fria spel och söka efter eget skön i galleriet inränga lefnadsbilderna af den unge Nils Månsson och den af sorger hemsökta fru Karin på Säby, af den sträfsamme Nils Nilsson och hans änka, den olycklige kung Eriks dotter, eller af den välsituerade Per Nilsson och hans nitiska änka Sofia Stenbock.

Såsom en slottsfru anstod hade Sofia Stenbock på sin gård en egen huspräst, och då den vällärde herr Sven år 1641 begaf sig till en annan lägenhet, begärde hon af det ärevördiga domkapitlet en skickelig och allvarsam person att träda i den bortfarnes ställe².

Den förnämste af herrskapets tjänare var otvifvelaktigt fogden, som hade att ordna arbetet vid sätesgården och samtidigt hålla uppsikt öfver landbönderna och den afgäld dessa skulle gifva. Under Per Nilssons tid omtalas som fogde en Erik Persson, hvilken stundom tyckes väl nitiskt ha iakttagit sin herres ekonomiska intressen³. Senare innehades samma befattning af Nils Carlsson, som bl. a. hade att inför tingsrätten bevaka nådig fruns intressen, då gränsen mellan Styfvinge och Norrberga skulle regleras på 1640-talet⁴. Då några år efteråt tvisten dök upp mellan grefve Ture och fru Sofia

1 Bref 1651 17/5 (N 2 d).

2 Sofia Stenbock till domkapitlet 1641 10/8 (Link. Domk. E IV n: 315).

3 Klagomål inför Hanekinds häradsrätt 1631 3/6, 1633 4/6 (Dombok, VLA).

4 Hanekinds dombok 1638 8/10, 1642 3/3, 1642 18/10, 1644 20/5 (VLA).

om det svåra illdåd, som grefvens utskickade begått vid Bosholmen, var det en Jöns Folkesson som förde talan för Sofia Stenbock¹. Om lifvet ute på landbogårdarna eller i byarna är ej heller mycket att förmäla. Vid häradstingen, hvilkas protokoll vid denna tid börja gifva nog så detaljerade upplysningar, afdömdes mål, där folk från Säbygårdarna ofta voro inblandade. Mestadels var det ägorättsliga uppgörelser, som handlades, men också brottmål rörande sedeslöshet, åverkan eller spillda människolif.

Det var äfven täml. igen ensartade försyndelser, som omförmäldes i den redogörelse, biskop Abraham Angermannus lämnade från sin bekanta visitationsresa, då han år 1598 gjorde en tur till olika delar af landet². Därvid besöktes också Wist kyrka, och refereras från detta besök ett tiotal mål, som nästan uteslutande röra kyrkoförsummelse och sedeslöshet.

En säregen tidsprägel hade de vidskepliga historier, som voro befryndade med de senare hexeriprocesserna. Redan nu börja dylika mål skymta i handlingarna, fastän deras kraftigaste blomstring inföll först vid slutet af 1600-talet.

I Abraham Angermannus' berättelse skildras sålunda, huru en dansk kvinna, som bodde i Linköping, kom fram och ömkeligen klagade öfver anfäktelser. Då biskopen svarade, att sådana anfäktelser vore ett godt tecken på att hon var Gudi kär, önskade hon ändå att hon måtte få slita ris för att få lida för sin syndiga umgängelse. Äfven nere i Wist socken förspordes tecken till dylik trolldom och själsfördärfvande samvaro. År 1643 skref sålunda grefve Ture Oxenstierna till konsistoriet i Linköping angående sin skytt Per Håkansson, som haft konversation med »satan, hvilken han skogsrän kallar». På biskopens förfrågan ansåg sig också grefven böra tillråda, att den gode mannen sattes i kronans häktelse för att afvakta höga öfverhetens resolution, och borde han först med allvarsam förmaning och vite uppmanas att afstå från sådant djefvulsumgänge, och så framt han med dess continuation vidare besloges, hårdeligen därför straffas och peniteras³.

Bland brottmålen i socknen kan förtjäna antecknas ett tjufveri af en Engelbrekt Persson, som hemsökt en mängd gårdar i socknen och lagt sig till med litet af hvarje. Från Nils Nilsson och några Torpa-bönder hade han stulit fiskredskap, från Nils i Göttorp fläsk och bröd, från Per i Hållingstorp sämskskinn och lök, från Joen i Klint matvaror, silfverskedar, hufvudkläde m. m. och dessutom matvaror från ett flertal andra bönder. Det var alltså en nog så lång lista, som kunde

1 Se akter, åberopade sid. 95, not 1. Jöns Folkesson omtalas också i bref 1642 25/a i samband med Vässentorp (S 103).

2 Berättelsen finnes i manuskript i Ups. Bibl.

3 Bref 1643 4/6, 22/6 (Link. Domk.v E IV, n:r 315).

motivera domen, då han år 1597 af häradsrätten dömdes till »det straff han förtjänat hafver».¹

Ett starkt romantiskt inslag hade en händelse, som lär ha inträffat vid midsommartiden 1640 å Wist kyrkogård och hvilken i en grafsten å kyrkogården blef förevigad. Stenen, som ännu kvarstår, men numera är svår att tyda, visar att Peder Månsson i Toketorp å kyrkogården blef ömkeligen fallen och omkommen. Enligt en sägen, som 1829 upptecknades vid inventering i kyrkan, skall skraddaren Mårten i Skog, som var Peder Månssons rival, på midsommardagen ha funnit denne sittande på kullen i Prästgårdens södra gärde, med hufvudet lagdt i den älskades knä. Då han märkte detta, förföljde han Peder in på kyrkogården och mördade honom därstädes med ett järn².

Mera prosaisk bakgrund llade ett drama, som utspelades i närheten af Säby på 1640-talet, då fru Sofias kock, Olof Andersson, ihjålslog tunnbindaren vid gården, Måns Andersson. Vid en mantalsskrifning, som försiggick å Bestorp, hade de på aftonen blifvit något druckne. Då tunnbindaren förfördelat kocken, hade denne smugit sig på honom och bakifrån tilldelat honom ett hugg, af hvars följder mannen 14 dar efteråt afled. Vid förfrågan, om osämja dem emellan varit rådande, kunde vittnen endast hänvisa till att kockens systerdotter för en tid sedan ihjålslagit en gris för tunnbindaren, »hvaraf de skulle hafve någon afund till hvarandre».³

Äfven det våldsamma lynnet hos familjen Natt och Dag tog sig under dessa tider uttryck, som föranledde processer. När Sofia Stenbocks barn med sin preceptor vid ett tillfälle voro inbjudna till sin äldre broder, Nils Persson på Brokind, retades herr Nils af någon anledning på de medföljande tjänarne och förgrep sig på dem så hårdt, att den ene »låg för döden». Då fru Sofia drog saken inför rätta, tyckes han ånyo ha ofredat sin styfmoders utskickade. Hon fann sig då föranlåten anhålla om landshöfdingens hjälp för att »hon och hennes folk måtte hafva tingsfred». Skulle det vid förhör Visa sig, att hennes tjänare gjort orätt, skulle dessa icke undslippa straff, men hoppades hon, att »Nils Persson och hans tjänare måtte samma rätten hända, eftersom de hafva slagit mine tjänare både med hugg och sten»⁴. En annan herreman, som råkade ut för den höga rättvisan, var den förut omtalade grefven på Sturefors. Gång på gång omtalas han i domstolsprotokollen, än som kärende, än som svarande, men alltid med en viss galghumor öfver sitt uppträdande. Ej blott till Sofia Stenbock lät han sina utskickade vandra nattetid för att göra ofog,

1 *Hanekinds dombok 1597 25/4 (felskrivet 1579) VLA.*

2 *Inventarieförteckning från Wist kyrka (Topogr. arkivet, Vitt. Akad.). Jfr Wist dödbok 1640 samt Axel Broman, Om Wist kyrka och ålderdomshem (1912).*

3 *Hanekinds dombok 1644 26/2 (VLA).*

4 *Sofia Stenbock till Landshöfdingen 1637 3/7 (VLA, Till Östergötl. Länsstyrelse, n:r 66).*

utan också andra blefvo hemsökta af hans tjänare. Så t. ex. stämdes han år 1658 inför tinget af en landsbokhållare Anders Andersson, som besvärade sig öfver »hans grefliga excellens herr Ture Oxenstierna, i det han om nattetid hafver utur hans hägnad låtit drifva all hans boskap till Tureforsa»¹. Det var kanske ej något ovanligt prof på de höga herrarnas tilltagsenhet, men det är i hvarje fall anmärkningsvärdt, att våldsdåden hade släktttycke med hvarandra.

Den period, om hvilken här är fråga, var föröfrigt så starkt präglad af oro och strider, att man knappast förvånar sig öfver den hätskhet, som kunde framträda i det hvardagliga umgänget. Det var den blodfulla renässansens tid, då människolif aktades ringa och då kraftnaturerna icke räddes att genom enkla ingrepp röja undan dem som stodo i deras väg. I Bartolomeinattens orgier gaf den franska nationen prof på en sinnesart, som sedermera vid upprepade tillfällen dokumenterat sig i dess historia, och om i andra länder hatet också ej tog sig så omänskliga uttryck, så präglades dock lifvet äfven där af en ständig osäkerhet för hätskhetens öfvergrepp. Icke minst hårdhända voro de kretsar, som togo det starkaste intrycket af den s. k. kulturen. Inför en inpräntad värdesättning af historiska personligheter har man lärt sig betrakta Johan III:s och Carl IX:s hämndeakter såsom af omständigheterna framtvungna gärningar, men en mera kritisk uppfattning kan icke underlåta att stämpla brodermord som illdåd och en offentlig massafrätning som ett rått maktmissbruk. Det länder svenska folket till heder, att de brott, som relateras i tingsprotokollen från denna tid, endast sällan äro så brutala som de af Vasablodet inspirerade våldshandlingarna.

Till den bygd, där Säbyborna lefde sitt afskilda lif, sträckte också striderna ofta sina förödande verkningar. Om den stora Dackefejdens utgrening uppåt Östergötland är redan ofvan taladt isamband med redogörelsen för Måns Johanssons verksamhet.

Men äfven medan Karin Gyllenstierna satt på Säby, hemsökte förödelser dessa trakter och försvårade ytterligare de bördor, som både hon och hennes underlydande hade att bära. Det nordiska sjuårskriget, som rasade under en stor del af konung Eriks regering, sträckte sina verkningar ända upp till Östergötland, där danskarna härjade och brände. Under Daniel Rantzaus befäl trängde de fram från Småland på hösten 1567, då bland annat Linköping blef utsatt för deras åverkan. Flera ställen blefvo förstörda också i de trakter, där fru Karin hade sina gårdar belägna. Äfven brödrastriderna, som ledde till konung Eriks afsättning, utkämpades delvis i Östgötabygden. Om också några års fred därefter inträdde, så låg det likväl oro i sinna och hätskhet i blodet hos dem som fostrats vid krig och örlig.

1 Hanekinds dombok 1658 28/10 (VLA).

Under Nils Nilssons tid utkämpades i närheten af Säby de strider af världshistorisk betydelse, som befästade reformationens välde i landet, och säkerligen deltog bönderna från omkringliggande bygder på hertig Carls sida i slaget vid Stångebro 1598. Måhända ha också några strider sträckt sig ända fram till Säbys område. I ett kärr vid Ringsnäs har man hittat en del hästskor, och enligt sägnen skall här ha stått en strid med polacker. Om denna sägen har någon grund, skall den väl just syfta på Carl IX:s strider med sin katolske brorson. Några år efteråt, under det s. k. Kalmarkriget, var det åter oroligt i dessa trakter. Hertig Johan af -Östergötland ville bevaka det landskap, han hade i förläning, och samlade manskap från Linköping och sju omkringliggande häradar. En del ställdes under befäl af Anders Stuart på Stafsäter och förlades i Rimforsa för att hindra danskarnas inträngande. Vid Säbybro vaktade en annan afdelning under Knut Hand, sedermera förstärkt med 100 man af Måns Stjernas ryttare. Den 8 juli 1612 visade sig danskarna i Kisatrakten, men de drogo sig snart tillbaka, och några strider kommo ej att utkämpas i Östergötland vid detta tillfälle.

Efter freden i Knäred, som slöts några månader före Nils Nilssons död, undanröjdes faran för de danska härjningarna, och efter den tiden har fienden söderifrån aldrig varit så långt uppåt landet. Gustaf Adolfs kloka och besinningsfulla åtgärder voro också ägnade att återinföra lugnet inom landet, och de decennier, som hans regering omfattade, voro därför präglade af en trygghet, som kunde befördra det materiella framåtskridandet såväl i bygderna kring Säby som annorstädes.

28. Årtal i gamla slottet vid Bjärka-Säby.
Teckning af Erik Lundberg 1924.